

ציוני גרמניה ו"מלחמת השפות"

1. יחסים דו-ערכיים

בראשית המאה העשרים גברה השפעת התנועה הציונית על חיי הציבור בגרמניה לאט אך בהתמדה. השפעה זו עוררה ביהדות ה"ליברלית" המתבוללת תגובות, שהלכו והקצינו. הקיצוניים במחנה זה יסדו ב־1912 "ועד אנטיציוני", שפתח במסע נגד "האיום הציוני" והביא במרס 1913 להוצאת הציונים מן "האגודה המרכזית של אזרחי גרמניה בני האמונה היהודית" ("צנטרלפריין") בגלל העדר "תודעה גרמנית".

מבוקשם של ציוני גרמניה להתמסר לעבודה שקטה ועניינית לא ניתן להם. "מלחמת השפות" בארץ־ישראל, בין נאמני השפה העברית לבין "חברת העזרה ליהודי גרמניה" (ה" Hilfsverein der deutschen Juden", להלן: חבה"ע), היכתה גלים הרחק מעבר לתחומי הארץ וסחפה עמה גם את ציוני גרמניה.¹ עמדתם בנושא הביאה אותם לעימות חריף עם היהודים הליבראליים, ועם היהודים האנטי־ציונים במיוחד. במהלך העימות, שחרג הרבה מעבר לנושא השפה עצמו, נחשפה בעיית יחסם של היהודים לגרמניה. הציונים נאלצו לחדד את עמדתם כלפי אינטרסים אימפריאליים של גרמניה וכלפי המיפעל הציוני גם יחד.

מעת היווסדה בשנת 1901 משכה חבה"ע את תשומת־הלב של המנהיגות הציונית הגרמנית, שעוד מימי "האגודה היהודית־לאומית בקלן" – הגרעין שממנו צמחה "התאחדות ציוני גרמניה" (להלן: הצ"ג) – תרה אחר "שותפים פעילים" לבניין ארץ־ישראל. במיכתב אל הרצל יחס בודנהיימר הקמת חברה פילאנטרופית זו לאנכות הליבראליים שנואשו מלכונן מוסד יצוגי לכל יהודי גרמניה, ה"יודנטאג", שבעקבותיה "מילטו את עצמם אל אי חברת העזרה, לאחר שהניחו, יותר על יסוד של תקוות מאשר הבטחות של ממש, שירכשו לעצמם זכות לשירותי גמול, [מטעם ממשלת גרמניה] אם ייאבקו למען הגרמניות במזרח."

1. כסוך זה תואר בהרחבה במחקר העוסק בפעילות חבה"ע בארץ־ישראל (ראה משה רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה, ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב [להלן: רינות]) ואנו נדון בעיקר בהשלכותיו לגבי ציוני גרמניה, שעל מלוא היקפן טרם עמדו.

כבר אז חשש בודנהיימר כי חבה"ע תהווה "מפעל מתחרה" ל"אליאנס", שזכה לברכת הממשלה הגרמנית, ועל כן המליץ בפני הרצל לבדוק אם ניתן לרתום אותה לפעולה, למען אינטרסים ציוניים.² רק ב־1904 נשאו נסינות ההתקרבות פרי ונקשרו קשרים קבועים וענייניים בין חבה"ע והסתדרות הציונית בנושא ההגירה והעבודה המעשית בארץ־ישראל.

מדי פעם החלו להישמע בעיתונות הציונית בגרמניה הדי הביקורת שנשמעה בארץ־ישראל כנגד הצביון הגרמני שמטביעה חבה"ע על מוסדות החינוך שבהנהלתה. מאמר שהעתיק ה"ידישה רונדשאו" ב־1906 מעיתונו של בן־יהודה, "השקפה", ללא הערת הסתייגות המערכת, גרם לתגובה תקיפה של פאול נתן, האיש המרכזי בחבה"ע,³ שדחה את ההאשמות הכלולות בו. בדבריו תשובתו טען נתן, שמטרת חבה"ע היא להיענות לצרכים הריאליים של היהודים. אין היא מנהיגה את הוראת הגרמנית, אין היא מתקינה תוכניות־לימוד ואין היא ממנה מורים לגרמנית, אלא לפי דרישת הקהילות עצמן. "מעולם לא נעשה ניסיון לכפות את הוראת הגרמנית על קהילה במזרח, משום שהוראה שאינה מעוגנת בצרכי האוכלוסיה הינה בובון כוחות מוחלט, ואינה משרתת אפילו את המגמות השוביניסטיות החד־צדדיות, שהמאמר מייחס לחבה"ע."⁴

לארתור הנטקה, יו"ר "התאחדות ציוני גרמניה" לא היה עניין בעימות עם חבה"ע, עימות שנגד את מדיניות שיתוף־הפעולה עם האירגונים הפילאנטרופיים היהודיים. הוא השתדל להפיס את דעתו של נתן וזה הודה לו על שהוא נוקט כלפי חבה"ע עמדה אוהדת כמקודם.⁵ עם זאת, נזהרה חבה"ע לבל תיראה כגוררתה של התנועה הציונית. "האשמה" זו אכן הטיח נגדה מאקס לודוויג גולדברגר, ראש הענף הגרמני של חברת "אליאנס". הוא האשים את החברה, שהיות שהצלחתה ביסוד בתי־ספר – זעומה, השליכה יתבה על גני־הילדים שבהם מלמדים רק עברית ושרים רק שירים עבריים. המורים המועסקים על־ידיה הינם ברובם הגדול ציונים, שאינם מייחסים חשיבות לחינוך הדתי, ומטרתם היחידה לעשות את הנוער לציונים. בשפה העברית הם משתמשים להפצת תעמולה יהודית־לאומית.⁶

2. כן סבר בודנהיימר שהקמת חבה"ע תגרום לנשירת חברים מ"אליאנס", שעשויה להניע גם אותה לשיתוף־פעולה עם הציונים. ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) Z1/234, 31.5.1901. Bodenheimer to Herzl. בניגוד להערכת בודנהיימר, הביעו ה"איסרא" ליטישה רונדשאו" וה"וולט" הערכות שליליות לאופיה של חבה"ע ולמגמות פעולתה.

3. על פאול נתן, האיש ופעלו, ראה: Ernst Feder, *Politik und Humanität. Paul Nathan, ein Lebensbild*, Berlin 1929; Ernst Feder, "Paul Nathan – Politiker und Philanthrop", in *Deutsches Judentum Aufstieg und Krise*, Stuttgart 1963, pp. 120–144 בפולמוס השפות חייב פדר ללא הסתייגות את העמדה שנקט פאול נתן.

4. (להלן: JR), Paul Nathan to Redaktion der "Juedische Rundschau", אצ"מ, A11/25, 8.9.1906.

5. אצ"מ, Nathan to Hantke, 24.9.1906, A11/25.

6. "Hilfsverein und Alliance", JR Nr. 25, 18.6.1909, p.282f.

ה"ידישה רונדשאר" פירסם ברצון את תגובת גיימס סימון, יושב־ראש חבה"ע. זה ביטל "האשמות" אלה מכל וכל: "1. חבה"ע מעולם לא הכירה בתוכנית הציונות ולא סייעה למגמות ציוניות. עם זאת היא מוכנה תמיד, ללא דיעות־קדומות, לשתף פעולה עם כל אירגון בעבודה מעשית קונקרטית. 2. השפה העברית משמשת בגנייה־ילדים שלנו כשפת הוראה, משום שבמצב של ריבוי לשונות היא השפה המשותפת. זהו הכרח פדגוגי, שמי שמכיר את תנאי המקום, אינו יכול להתעלם ממנו."⁷

בוויכוח בין גולדברגר לבין חבה"ע, שנשתרבו אל תוך הפולמוס שניהלה "אליאנס" נגד הציונות, נתנו מנהיגי הצ"ג את תמיכתם לחבה"ע. הם הצביעו על קינאת מתחרים, שדירבנה את אנשי "אליאנס" לנפנף כלפי הקרתן היהודי ביד האדום של הציונות, כדי להרתיעם מחבה"ע ה"ציונית" ר"ל.⁸

הגישה החיובית של הצ"ג לחבה"ע באה על ביטוייה בפי עורך־הדין אלפרד קליי, מראשוני הציונים בגרמניה, פעיל בקהילת ברלין ובאגודות כללי־יהודיות, בהרצאה שנשא ב־1908, בוועידת הנציגים ה־11. הוא הגדיר את יחסי שני האירגונים entente cordiale, בהביעו הערכה לעבודה שעושה חבה"ע בארץ־ישראל, שרובה ככולה "תואמת את המטרה הסופית" של הציונות. אין חולקים על כך ששיפור רמת האוכלוסייה היהודית על־ידי פיתוח מערכת החינוך לכל דרגיה, שנעשית "ביסודיות גרמנית", היא בעלת ערך עליון: "חשוב באותה מידה, ואולי אף למעלה מזה – ואנו מכרכים על כך בשימחה – שמערכת החינוך הזאת מתנהלת ברוח, שהיא רוח מרוחנו." קליי הפליג לעבר הגוזמה בשבחו את חבה"ע על שהחליטה "להגשים בארץ־ישראל את השאיפה לתרבות יהודית יחודית", ועל הסכמתה לרצון העם, לראות בשפה העברית את "המכשיר העיקרי" לחינוך הנוער. לפי שאין היא דבקה – כ"אליאנס" – במסורות שאבד עליהן הכלח, אין היא פועלת עוד בשיטות הפילאנטרופיות הפסולות, אלא ברוח של הרצל. "יש כאן מסע ניצחון לאידיאות שלנו וזה גורם לנו סיפוק מיוחד."⁹ ברוח דומה העיר ה"זולט" בשולי ראיון עם פאול נתן, שבינו לבין הציונים אין חילוקי־דיעות מהותיים בדבר יכולת הקליטה של ארץ־ישראל והדרכים ליצירת התשתית הכלכלית. במיוחד ציין העיתון "את ההבנה הבולטת של הד"ר נתן את הקשר בין ההתפתחות היהודית־רוחנית והכלכלית, ואת רצונו הנחוץ לפעול

7. שם, James Simon, "Erklärung des Hilfsvereins der Deutschen Juden", p. 283.
8. שם, Julius Simon, "Geheimrat Goldberger und der Zionismus," p. 281f; Dr. Moses, "Geheimrat Goldberger und der Zionismus", JR Nr. 28, 9.7.1909, p.318.
9. Dr. Klee, "Die grossen juedischen Organisationen in Deutschland", JR Nr. 24, 12.6.1908, pp. 218–220.

למען חיזוק האלמנט היהודי-תרבותי.¹⁰

לא כל צירי הוועידה ה-11 סמכו ידיהם על דברי ההלל של קליי. קריאתו לחבריו "לצאת ממיגדל השן" ולעבוד יד ביד עם האירגונים היהודיים הגדולים למען העם היהודי, תוך שמירה קפדנית על העמדה הציונית, זכתה להד צונן מן האגף הרדיקאלי.¹¹

ביקורת הרדיקאלים היתה סנונית ראשונה, שבישרה בהצ'ג את המיפנה לעבר הרדיקאליזם הציוני, ששלל חיזור אחר אירגונים לא-ציוניים המביא לטשטוש רעיוני.¹² מן הנמנע היה שהרדיקאליזציה והפעילות המוגברת בקהילות ובאירגוני הנוער לא יטילו צילן גם על היחסים התקינים עם חבה"ע. בסתיו 1910, לפני הבחירות בקהילת ברלין, חתמו נשיאה ג'יימס סימון ומלאך מקומו הקונסול הכללי אויגן לנדאו, על שני כרוזים מטעם "האיגוד הליבראלי למען ענייני הקהילה היהודית בברלין", שתקפו את הציונות על היותה מזיקה ליהדות "כעדה דתית טהורה", מסכנת את זכויות האזרח של היהודים ומספקת נשק לאויביהם. כן הוזהרו הבוחרים מפני האוטופיות של מדינת היהודים ומחינוך בניהם להיות אזרחיה.

בתגובה פנה הנטקה בשם הצ'ג אל "חברת העזרה" וביקש, בהתחשב ביחסים השוררים בין שני האירגונים, לכל יתנו עוד ראשיה את ידם להתקפות ללא הצדקה. באיגרת התשובה הסביר הד"ר נתן, שסימון ולנדאו הביעו את השקפותיהם כ"אנשים פרטיים", ועליהן אין בכוחו להשפיע. אך הוא הביע תקוותו, שגם להבא יישמרו היחסים הטובים בין אירגונו לבין הציונים. הוועד המנהל, שלפניו הביא הנטקה אותו עניין, לא הרחיב את הדיון בנושא, ורשם לפניו את הודעתו שייגיב על דברי נתן באיגרתו: הנטקה שאף לסיים את התקרית בדרכי שלום, בתקווה שהד"ר נתן אכן ימנע הישנות דבר דומה בעתיד, למרות שדחה את ההסבר הדחוק.¹³ לשני הצדדים לא היה, למעשה, ענין בליבוי הנושא. עקב עמדת "המזרחי" נוח היה להסתדרות הציונית להמעיט בפעולת חינוך ישירה, וברצון השאירה עיסוק זה בידי אירגונים וולונטאריים, בעוד שבפיתוח

10. "Dr. Paul Nathan ueber die Entwicklung Palaestinas", *Welt* Nr. 8, 21.2.1908, pp. 5-7

11. *JR* Nr. 25, 19.6.1908, pp. 235f.

12. ראב: Elias Auerbach, "Wir und die juedischen Organisationen", *JR* Nr. 26, 26.6.1908, p.246

13. Protokoll der dritten Sitzung des Geschaeftsfuehrenden Ausschusses vom 30.10.1910, Z2/409. בדרך מיקרה דן הוועד המנהל בישיבה זו גם בשאלה, אם אצ"מ, הרמן שטרק, איש "המזרחי", שהיה מן המתנגדים לפעילות זו, סבר שיש להשאיר תחום זה ליוזמת אנשים פרטיים, אחרת לא יוכלו למנוע סכסוכים.

Hantke to Hilfsverein der Deutschen Juden z.H. des Geschaeftsfuehrenden Vorsitzenden Herrn Dr. Paul Nathan, 31.10.1910, Z2/409 אצ"מ.

ההתיישבות הורגשה היטב ידה המכוונת מאז נוסד המשרד הארצישראלי ביפו. מלכתחילה תפסו הסדרי היחסים בין חבה"ע והצ"ג רק לגבי גרמניה, שכן השפעתה של האחרונה על הנעשה בחינוך בארץ-ישראל היתה זעומה. "מלחמת השפות" ירדה על ציוני גרמניה במפתיע וזיעזעה את "האידיליה" ששררה בין שני האירגונים. אך בארץ-ישראל נתפסה "מלחמת השפות" כשיאו של מאבק מתמשך נגד מפיצי השפות הזרות מקרב יהודים ומיסיונרים. אנשי העליה השנייה והסתדרות המורים שנטלו על עצמם את הדאגה להשלטת השפה העברית, ראו בה חלק אינטגרציה של תוכנית לאומית כוללת. בתרס"ו (1906) קבעה מפלגת "הפועל הצעיר" שישה תפקידים בתוכנית פעולתה:

1. להגן על ענייני הפועלים העברים בארץ-ישראל; להרבות את מיספרם ולהיטיב את מצבם הכלכלי והרוחני;
2. כיבוש העבודה בידי הפועל היהודי, סידור עבודה וחקירת תנאיה;
3. סיוע לפעולות ההתיישבות של הציונות, מתוך המצאת הידיעות והעובדות החשובות;
4. דאגה להתאמת המוסדות שבארץ ופעולותיהם למטרות ולשאיפות של העם;
5. דאגה להרמת מצבם הכלכלי והתרבותי של יהודי ארץ-ישראל;
6. דאגה להשלטת השפה העברית בארץ-ישראל.¹⁴

גיבוין המוסרי והציבורי של מפלגות הפועלים, ובמיוחד של "הפועל הצעיר", עשוי היה להבטיח את הצלחת המערכה נגד שלטון שפת הלעז, שניהלו המורים במוסדות החינוך. ב-1909 יצא יוסף אהרונוביץ, מן המנהיגים הבולטים של "הפועל הצעיר", במאמר אזהרה נגד "היכל התרבות העברית". חברת "כל-ישראל-חברים" (להלן: כ"ח) מפיצה במוסדותיה את הצרפתית "המעשית" שלה, חבה"ע את הגרמנית "הפטריוטית", בתי-הספר של הישועים את היהדות "האמיתית" – ומול מכשלת החינוך הלאומי עומד המרכז הרוחני של עם ישראל אין-אונים. הוא פסל את בתי-הספר של כ"ח משום שהם מובילים להתבוללות, לשטחיות לבאנטיניזם ולירידה מן הארץ. אך אם ניתן אולי לגלות טעם בתועלת שעשוי להפיק צעיר מישראל מלימוד השפה הצרפתית כשפה עולמית, שמקומה כיכרנה גם ב"אינטליגנציה המקומית", אין לראות את התועלת שתצמח לו מלימוד השפה הגרמנית, שאת שימעה אין שומעים מעבר למושבה הגרמנית. הסבר אחד למרכזיותה של הגרמנית במוסדות החינוך של חבה"ע: "מכיוון שהחברה היא גרמנית ובתי-הספר שלה בארץ-ישראל עומדים תחת חסות הממשלה הגרמנית, הרי מוכרחה השפה הגרמנית לתפוס את המקום היותר

14. צבי סוכובולסקי, ראשית "הפועל הצעיר", ספר העליה השנייה (להלן: ספר העליה השנייה), תל-אביב תש"ז, עמ' 616. על חלקה של העליה השנייה במאבק על השפה העברית, ראה: רינון, עמ' 170-174; כן ראה צ. בוכמן, מיכתב מירושלים, הפועל הצעיר גל' מס' 15, כ"ה טבת תרע"ד, 13.1.1914, עמ' 15-17; י. לופבן, פורצי נתיבות, ספר העליה השנייה, עמ' 43.

חשוב. יתר על כן, מכיוון שיהודי גרמניה הם פטריוטים גדולים לארצם, הרי מחוייבים הם להפיץ את שפתה ואת תרבותה גם בארצות המזרח, והממשלה הגרמנית סוככת בחסדה על בתי-הספר האלו מאותו טעם עצמו [...] העבודה הזאת נעשית לשמה, כלומר, לשם הפטריוטיות הגרמנית." עלידי הוראת העברית מנסה חבה"ע להסוות מגמה זו בטלית שכולה תכלת, ורבים נוהים אחריה ומאמינים בה.¹⁵

2. השלב הראשון

שאלות החינוך בארץ-ישראל לא עמדו מעודן במרכז התעניינותה של התנועה הציונית בגרמניה. נוח היה לה לטפח יחסים קוקרטיים עם חבה"ע, תוך התעלמות מפגמי המציאות הרחוקה. מצב דברים זה השתנה כאשר ב-26 באוקטובר 1913 החליט הקורטוריום של "המכון היהודי לחינוך טכני" להנהיג את הגרמנית בבית-הספר התיכון שליד הטכניקום בחיפה ובטכניקום עצמו, שהיו בשלבי הסיום של בנייתם. בישיבה מכרעת זו באו ההשקפות המנוגדות של הנהלת "חברת העזרה" ונציגי הציונים לביטויין הממצה. אשר גינצברג (אחד-העם) הבהיר, ששפת ההוראה בבית-הספר התיכון אינה בעיה טכנית: "מה שקובע עבורנו איננו, שהילדים ידעו לדבר עברית. קובע עבורנו, שהילדים ירגישו עברית. אילו דובר בטכניקום בדמשק, היתה תוכנית-הלימודים המוצעת משביעה את רצוננו ביותר. ארץ-ישראל היא עבורנו מקדש לאומי, בו אנו שואפים לבנות ולטפח חיים לאומיים עצמאיים. בכל הנוגע לעניין זה, אין אנו יכולים להקריב קורבנות [...] בית-הספר הוא מיפעל חינוך ואת ילדינו אנו חייבים לחנך בעברית." ואולם, כדי לא להביא לידי קרע עם חבה"ע, מוכן היה להסכים, שבכיתות העליונות יחזרו על חומר הלימודים במדעי הטבע בגרמנית, על-מנת להכניס להבנת ההרצאות בטכניקום.¹⁶

פאול נתן טען לעומתו שהוא מבין את שאיפת גינצברג לייסד בארץ-ישראל מרכז רוחני, אם כי רעיון זה נראה לו מוטעה ואוטופי. את העברית לא ניתן להנהיג כשפת הוראה, בגלל העדר ספרי-לימוד ובשל קשיי לשון. יתר על כן, בגלל מיעוט התעסוקה בארץ-ישראל ייאלצו רוב בוגרי המוסד למצוא את פרנסתם "במקום כלשהו בעולם", ודוברי עברית יתקשו בכך. הוא לא היה מוכן לכל ויתור. פרופ' פיליפסון הציע, כפשרה, ללמד בעברית את המקצועות היסטוריה, ידיעת הארץ, גיאוגרפיה, זימרה, התעמלות, חיבור וציור. נתן דחה את ההצעה, אף-על-פי שזכתה לתמיכת שני נציגים ליבראליים נוספים.

15. י. אהרונוביץ, "היכל הקולטורה העברית", הפועל הצעיר, גל' 14, א' סיון תרס"ט, 21.5.1909.

16. Protokoll der Sitzung des Kuratoriums des Juedischen Instituts fuer technische Erziehung in Palaestina am 26. Oktober 1913, Z3/1569 אצ"מ

מחויבותה של "חברת עזרה" כלפי ממשלת גרמניה בדבר "גרמניותם" של מוסדות "חברת עזרה" היתה ידועה, ועלתה בדיון זה במרומז בדברי צ'לנוב. הוא התנגד לכך שפעולות החינוך בארץ-ישראל ישרתו אינטרסים של מעצמה כלשהי, במסווה הנימוק השקוף ש"כל עוד המרכז [של המכון היהודי לחינוך טכני] שוכן בברלין, חייבת הוראת המקצועות הטכניים להתנהל בגרמנית."¹⁷ לדעת הוועדה הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית העולמית, מחויבות זו הינה הסיבה העיקרית לנוקשותו של נתן: "האדונים הללו התחייבו מבחינה פוליטית עד כדי כך, שמבחינה אישית יעלה להם, הווייתור בקושי רב." הוועדה הפועל היה סבור שהופעתו כמייסד מוסד בעל אופי גרמני דווקא ברגע שבו מתחזקת השפעתן של צרפת ואנגליה, שיש צורך להטות את ממשלותיהן להבנת השאיפות הציוניות¹⁸ – הריהי מעשה של חוסר תבונה מדינית.

ה"ידישה רונדשאו" פירסם את החלטת הקורטוריום מן ה-26 באוקטובר כלשונה, ובצידה את עמדת אחד-העם, שמריהו לויץ ויחיאל צ'לנוב, שנימוקו את פרישתם ממנו.¹⁹ מאמר-המערכת של אותו גיליון תמך בעמדה הציונית בשפה מאופקת. העיתון הסביר, שאין מדובר בדחיקת הגרמנית לטובת שפה אחרת, אלא בהכרח פדגוגי להורות בשפת דיבורם של רוב התלמידים. בידעו שאין זו המחלוקת היחידה שעמדה למיכשול בדרך להקמת הטכניקום, הביע העיתון את תקוותו שהחלטת הקורטוריום לא תהיה סוף-פסוק, ותימצא הדרך לתיקון המעוות. למרות הלשון המאופקת עולה מן המאמר נימת אכזבה, ונשמעת ממנו אזהרה מפני אלה המאמצים זמנית חלקים מן התוכנית הציונית, מבלי שיהיו הם עצמם נושאי האידיאה.²⁰

הלבטים של מנהיגי הצ"ג היו גלויים לעין. שנים של עבודה משותפת יצרו דפוסים של הערכה הדדית והניבו – למרות המגרעות – הישגים ניכרים לחינוך העברי. בסתיו 1913 נמצאה התאחדות ציוני גרמניה במצב עדין. לאחר הקרע בינה לבין "האגודה המרכזית של אזרחי גרמניה בני דת משה", ("הצנטרלפר-אין") שנועדה להיאבק לביצוע האמנסיפציה הלכה למעשה, שבמאוס אותה שנה הוציאה משורותיה ציונים "נעדרי תודעה גרמנית", ולאחר ש"וועד אנטי-ציוני" קיצוני החל בפעילות אגיטטורית, לא היה להצ"ג כל עניין לפתוח "חזית שניה" נגד אחד האירגונים היהודיים הגדולים, שהיה בעל עוצמה כלכלית ונהנה מתמיכת המדינה.²¹ היא ניסתה, איפוא, למצוא אווון קשבת לעמדתה

17. שם.

18. Bericht des E.A.C. an das grosse Aktions-Komitee vom 13. November 1913, אצ"מ Z3/375.

19. "Vom Technikum in Haifa", JR Nr. 44, 31.10.1913, p. 470, על הרקע לסכסוך ומהלכו, ראה רינות (ביצירה ובמאבק), עמ' 184-226.

20. H.H (Hugo Hermann), "Das juedische Technikum", JR Nr. 44, 31.10.1913, p. 467.

21. לפי רינות, עמ' 156-159, היה מיספר חברי חבה"ע ב-25000 והכנסתה השנתית

ולמנוע – כל עוד אפשרי הדבר – "שריפת גשרים" ה"ידישה רונדשאו" חזר והטעים את רצון הציונים לשיתוף-פעולה עם אירגונים אחרים. עם זאת, הבהיר, יש רגעים מכריעים, שבהם עומדת תנועה בעלת עקרונות על פרשת-דרכים, רגעים, שבהם כל פשרה כמוה כמכירת הבכורה בנוזד עדשים. "אין אנו רדיקאליים מושבעים בכל מחיר, שמנפחים כל עניין חסר משמעות לשאלת-חיים. אך השאלה הזאת, של שפתנו הלאומית, הינה שאלה של להיות או לא להיות."²²

התקוות להבנה נגוזו. ככל שסערו הרוחות והלכו, כן הקשיחו שני הצדדים את עמדותיהם. "הטכניקום" נעשה מדור קבוע ב"ידישה רונדשאו", שתיאר מדי שבוע את התרחשויות "מלחמת השפות". הסכסוכים במוסדות ה"עזרה", ההפגנות ואסיפות-המחאה, פרסום הצהרות והצהרות-נגד, קירבו את הציונים בגרמניה לזירת האירועים הסוערים בארץ-ישראל וחוללו תמורה בתודעתם. חלוקת התפקידים המקובלת, לפיה פועל הישוב בארץ-ישראל לפי הכוונת הציונים בגולה, התערערה. "זו הפעם הראשונה בתולדות תנועתנו, שארץ-ישראל מתייצבת באופן ספונטאני בראש המחנה ומנהיגה אותו. עד כאן התייחסנו לארץ-ישראל איכשהו כאל ילד [...] עתה ארץ-ישראל התבגרה."²³ עתה הובן בברור, שהמלחמה אינה על הטכניקום בחיפה בלבד, אלא על העברית כשפת התרבות היהודית המתהווה בארץ-ישראל, ואין די בעמידה מן הצד ובמחאות. החלטת הישוב בארץ-ישראל והוועד-הפועל הציוני להשתחרר מן האפטרופסות של האירגונים הפילאנטרופיים ולבסס את החינוך על ערכי לאומיים,²⁴ אומצה בהתלהבות על-ידי התנועה הציונית הגרמנית. המאבק נגד החינוך הלא-ציוני השתלב ברוח הלחימה הרדיקאלית, שהתחזקה עקב אירועי השנה האחרונה. הוא סיפק סדן לפעלתנותה ואובייקט להזדהות. האיש שמאחורי הקלעים בוועד-הפועל הציוני ובהנהגת הצ"ג, שביטא עמדה זו וריכז את המאמץ האירגוני שהופעל ב"מלחמת השפות", היה הנטקה. הוא ראה בהקניית חינוך לאומי את הצד המשלים של מעשה ההתיישבות, את הנקודה הארכימדית לשיתוף בין הישוב בארץ-ישראל והתנועה הציונית, שלמענה ראוי לגייס את כל יכולתה האירגונית והכספית של התנועה.

עמדה זו חייבה את הנהגת הצ"ג לחשבון-נפש, להינתקות ממוסכמות. "זמן רב מדי האמנו שמותר להפקיד את בתי-הספר בארצנו בידי אנשים, שהיו והינם זרים לרעיון הלאומי. האמנו שעשינו די, כאשר הבטחנו את היסוד הפוליטי והחומרי של הישוב החדש. השבענו את הגוף אך הצמאנו את הנשמה. את אוצרנו הנעלה ביותר, את הדור החדש, מסרנו בידי אלה המוכנים להקריבו לאלים זרים."

כ-1,000,000 מארק. שם, נספחים א' וב', עמ' 247-249.

22. מאמר-המערכת. ההגשות במקור. "Das Technikum", JR Nr. 45, 7.11.1913, p.479f.

23. H.H., "Nicht mehr das Technikum", JR Nr. 49, 5.12.1913, p.523.

24. רינות, עמ' 207.

מכאיב היה הניתוק מן העבודה המשותפת עם פאול נתן, האיש שבמשך שנים רבות זכה לאמון הציונים והוקרתם, ומכאיבה היתה המלחמה הכפויה נגדו. גם עתה, כאשר ניצב בראש המחנה היריב, לא יכלו שלא להכיר בפעלו הרב בקרב יהדות גרמניה: "האיש, שעתה הוא המנהיג שנגדו אנו מכוונים את חיצונו החדים ביותר, הינו בעל עבר כלל לא בלתי־חשוב. בחיי הפוליטיקה כבחים היהודיים הינחו אותו רעיונות החירות, המחשבה החופשית, הקידמה. בהיותו בעצמו בלתי מרוצה מן הפילאנטרופיה הקטנונית, מן האופן המפגר של ימי־הביניים, המכלים ומשפיל, שבו פעלו כמה אירגונים למען היהדות, הגה דרך פעולה אחרת, שלא התבססה על אפוטרופוסות, אלא על חינוך אנשים בני־חורין. על כן מובן מדוע נתנו בו אמון, אך גם הוא חייב לא מעט לשיתוף־הפעולה עמנו." אך משהתכחש נתן לאידיאות שלו עצמו, אידיאות החירות והקידמה, ועלה על דרך תועים, אף התחבר עם האורתודוקסיה הקיצונית מן הישוב הישן, לא נותר לנציגי היהדות החדשה והחופשית אלא לקום ולהילחם בו.²⁵

בסוף 1913 לא נראה עדיין קץ "מלחמת השפות" באופן. הניצים הרחיקו לכת במעשיהם ובהתבצרות בעמדותיהם, ולא יכלו לוותר מבלי שתפגע יוקרתם. יתר על כן, לחברת "העזרה" היה יסוד להגות, שתמיכת משרד־החוץ הגרמני על שלוחותיו בארץ־ישראל בעמדתה תחת מסווה של נייטרליות, יחד עם חסרון הכיס במחנה הציונים, יביאו את אלה לקאנוסה.²⁶ תחזית זו התבדתה תודות לצעד נימרץ של הוועד־הפועל הציוני, שקרא בכרוז נרגש בעמודי השער של העיתונות הציונית, להעלות "קורבן לאומי" למען בית־הספר העברי בארץ־ישראל, כדי לסכל את ההתקפה על השפה העברית, המאיימת להשמיד את הניצנים היקרים של התחיה.²⁷ היענות התנועה הציונית ברחבי העולם לקריאת הוועד־הפועל עלתה על המשוער במהירותה ובהיקפה, והיה בה כדי לשכנע את "חברת העזרה" באורך נשימתה ונחישות דעתה להמשיך במאבק. בלט במיוחד השיעור הגבוה של תרומות הציונים בגרמניה, שזרמו משמונים מקומות.²⁸

25. H.H., "Das hoechste Gut", JR Nr. 50, 12.12.1913, p. 535. העתקים של מיכתב־תמיכה של העדה החרדית בארץ־ישראל בחבה"ע בתיקי משרד־החוץ הגרמני AA/JT Bd. 4, K 176587-167589

26. רינות, עמ' 222.

27. Das Actions-Comitee der Zionistischen Organisation, "Aufruf", JR Nr. 51, 19.12.1913, p. 545

28. התרומות למען מיפעל החינוך בארץ־ישראל

מזה תרומות בגרמניה	התרומות בעולם	התאריך
14,000 מארק	57,000 מארק	9.1.1914
20,000 מארק	72,000 מארק	16.1.1914
37,000 מארק	131,000 מארק	13.2.1914
50,000 מארק	155,000 מארק	6.3.1914
56,000 מארק	273,000 מארק	1.5.1914

3. אינטרמצו אנטיציוני

ההיענות הכספית של הציונים בגרמניה היתה דרך מוחשית להבעת עמדתם. בו בזמן היתה זו תשובה ל"התקפה מן העורף" של הוועד האנטי-ציוני, שבעיצומה של "מלחמת השפות" זיכה את הציבור היהודי בחוברת שיטנה שניה. עיקרי הטיעונים בחוברת האנונימית לא היו חדשים, והוטחו נגד הציונים מאז הצהרת "רבני המחאה" ודברי הקיטרוג של לודוויג גייגר. אך הפעם הרחיקו האנטי-ציונים לכת והציגו את הציונות כאחות לאנטישמיות הגזענית מבית-מדרשו של יוסטן צ'מברליין: "השיגעון השובניסטי הלאומני הוא הבסיס התיאורטי, קרקע הצמיחה הרוחנית של הציונות. ממנו שאל את קווי-האופי ודרכי-הפעולה היחודיים! [...] ואלה תמיד אותם המים, בין אם צבעם ארי-אנטישמי או יהודי-לאומי, הנובעים מבאר מורעלת, ששום צבע שבעולם אינו יכול להפכם למשקה בריא. מי שקובע, שהסטה לאומנית ואנטישמיות גזענית הינם פשע בתרבות האנושית – ומי אינו עושה כך – חייב לגנות גם את אחותה בלבוש היהודי, את הציונות, כי היא משחיתה בדיוק כמוה.²⁹ אי לכך מסכנת הציונות את רבניה הורסת את הדת היהודית.³⁰ ה"אנטי-ציונים" שאפו לא רק לפקוח עיני הבריות ולהוכיח שהציונות הינה "אוטופיה דמיונית, שקהיליה אוטונומית יהודית הינה חסרת-שחר מבחינה הגיונית וחוקית", אלא היא גם גוזלת מן היהדות את עברה בלא שתעניק לה עתיד, ושתוצאתה הסופית היא הרס היהדות.³¹ אף שמוכנים היו להודות בכך, שהציונות היתה גורם מעורר בחיי

מאמר-המערכת "Ergebnis-
se der Aktion", JR Nr. 2, 9.1.1914, p.13; JR Nr. 3, 16.1.1914, p.24; JR Nr. 7, 13.2.1914, p. 69; JR Nr. 10, 6.3.1914, p.103; "Bisheriges Ergebnis der Schulwerksaktion", JR Nr. 18, 1.5.1914, p. 188

29. בשם "רבני מחאה" כינה הרצל ארבעה רבנים שמחו בשם רבני גרמניה ב-1897 נגד כינוס הקונגרס הציוני הראשון בעיר מינכן. הם האשימו את הציונות בכך שהיא נוגדת את רוח היהדות, ורמזו על אי נאמנותם של הציונים למולדתם הגרמנית. ראה: "רבני המחאה", כתיב הרצל, כרך חמישי, תל-אביב תש"ח, עמ' 152-156.

הפרופ' לודוויג גייגר, בנו של הרב אברהם גייגר, חבר נשיאות הקהילה בברלין ומראשי היהדות הליבראלית, פירסם ב-1905, בקובץ *Die Stimme der Wahrheit*, מאמר שתקף את הציונים בחריפות בלתי-רגילה. הוא טען, בין השאר, שהם הפסידו את זכותם לאורחות גרמנית, כיוון שהכריזו על השתייכותם לאומה היהודית. הוא המליץ לשלול את אורחותם. *Die Stimme der Wahrheit, Jahrbuch fuer wissenschaftlichen Zionismus*, Wuerzburg 1905, pp. 165-169. *Schriften zur Aufklaerung ueber den Zionismus*, Nr. 2. *Der Zionismus, seine Theorien, Aussichten und Wirkungen*, Hrsg. vom Antizionistischen Komitee, Berlin n.d. (Dezember 1913), p. 11 f.

30. שם, עמ' 15.

31. שם, עמ' 25-28.

הציבור, גרסו כי הציונים, בהסיתם נגד בעלי הסמכות בציבור היהודי ובהיותם אחוזי הזיות עתיד, אבדו להם יכולתם וזכותם להשתתף במילוי תפקידים ריאליים בהווה. לא זו בלבד שבעיות רדיפות ומצוקה אין הם מעמידים אפילו פרוטה ממיליוני המארכים שבאוצרם לרשות הסובלים, אלא שהם אף חותרים תחת קיומם של אירגונים פילאנטרופיים כ"אליאנס" הגרמנית, וכמעט ש"פוצצו" את "איגוד הקהילות הגרמניות"³². בטרם יקימו מדינתם הלאומית, זוממים הם להקים "גיטו רוחני", כדי לנתק את הקשר בין היהודים לתרבות העולם. ובמקום לקחת חלק בביצור מעמד יהודי גרמניה, הם מעמיקים את הפירוד בין יהודים ליהודים, מסיטים יהודים נגד גויים וגויים נגד יהודים, כפי שעשו בפולמוס ה"קונסטטוארט".

"הוועד האנטי-ציוני" התריע על הסכנה שצפויה מן הציונות לשוויון-הזכויות ולמעמדם האזרחי של יהודי גרמניה: היא לועגת לרגשותיהם הפטריוטיים, הורסת אצל תומכיה באופן שיטתי את חדות המולדת הגרמנית ואת רצונם למלא את חובותיהם כלפיה. "עוד כמה עשרות שנים של הצלחות ציוניות בקרב הנוער היהודי והממשלות יצביעו בצדק על כך שליהודים אין יחס פנימי לשגשוג המולדת, שהם מרגישים וחושבים כזרים, שיש להם אינטרסים זרים. אזי יוכלו במלוא הצדק לפגוע בשוויון-הזכויות של אזרחים כאלה."³³

הוכחות להגברת הניכור של ציוני גרמניה למולדתם דימה "הוועד האנטי-ציוני" למצוא בהחלטת פוזנא, המחייבת אותם לעלות לארץ-ישראל, או למיצער ליצור לעצמם שם אינטרסים כלכליים. שלא כדעת אחרים, לא ראה בהחלטה הפגנת-סרק, אלא צעד מחושב להעברה מודרגת של מרכז חייהם לארץ-ישראל. בדרך זו מגישים הציונים סיוע לטיעוני האנטישמם, האומרים: "רק לגרמני טוב זכות ליהנות משוויון-זכויות במולדת הגרמנית. אם יהודי אינו גרמני בכל לבבו ובמלוא התלהבותו, הפסיד את זכותו!"³⁴ המסקנה מתבקשת מאליה: הציונים מכשילים על כל צעד ושעל את מאמצי ה"צנטרלפ-ריין" המופקד זה שתי עשרות שנים על הגנת שוויון-הזכויות ודורש מחבריו "הודאה גלוית-לב ורבת שימחה בגרמניות [...]". את הציונות לא מפעילים אלא "כמה עשרות צעקנים מקצועיים", ולאנטישמים נוח לראות בהם את דובריה ונציגיה של יהדות גרמניה כולה. יש, איפוא, להילחם בסכנה זו עד חורמה. "על כן, מי שאוהב צדק, מי שרוצה לזכות בשוויון-זכויות, חייב לתת יד להסיר את המיכשול הרציני ביותר להשגתו: את הציונות!"³⁵

אף כי במקורה נכתבה החוברת מתוך כוונה לחשוף את התיאוריות, הסיכויים והתוצאות "הרות האסון" של הציונות, אך טבעי הוא למצוא בה גם הדים

32. שם, עמ' 45.

33. שם, עמ' 42.

34. שם, ההדגשה במקור.

35. שם, עמ' 43. ההדגשה במקור.

ל"מלחמת השפות". תחיית השפה העברית עולה בה בהקשר לדיון על "ערכי תרבות יהודיים יחודיים". המחבר כופר באופן קטיגורי בקיומם של ערכים כאלה וטוען שמה שהציונים מעריכים ב"ערכים עצמיים", אינו אלא תוצר ההתבוללות של זמנים עברו. הוא מודה, אומנם, שבעבר הרחוק היתה לעם ישראל תרבות משלו, אך מאז חורבן בית-המקדש היו אבותינו "אסימילנטים" והתמסרו ללא היסוסים – לבד מענייני דת וכל הקשור בה – לתרבות "העמים המארחים". באין תרבות יהודית עצמית, נאלצים הציונים "לפברק" ערכים יהודיים. הם רוצים לעשות את העברית לשפת העם, בעוד שמוטב היה להסתפק בה להבנת התפילה והתנ"ך, או לכל היותר כתחליף לרב-לשוניות של יהודי ארץ-ישראל. מעבר לכך זוהי השתעשעות חסרת תכלית, שמטרתה למצוא חן והכרה אצל נציגי "השקפות-האופנה" הלאומניים והמטריאליסטיים.³⁶ בחריפות רבה יצא המחבר האלמוני נגד אמצעי המאבק של הציונים. את אלה שאלו, לדעתו, מן האנטישמיים. מאבקם אינו ענייני אלא אישי, הם משמיצים את היריב, מחשידים את מניעיו וחושפים את יחסיו האינטימיים ביותר. הפחדה והטלת אימה באים תחת נימוקים ענייניים. מכאן הסיק: "כל מאבק מוכיח מחדש, שהציונות היא סכנה רצינית. שכן היא מעדיפה, במקום להילחם לפי המסורת היהודית בנשק הרוחני האבירי, נשק אחר, יעיל בהרבה: את הטרוריות."³⁷ בגליון ה"ידישה רונדשאו", בו קרא הוועד-הפועל הציוני להתגייסות למען מפעל בתי-הספר בארץ-ישראל, השיב עורך העיתון לחוברת של האנטי-ציונים. הוא גינה את דרך הוויכוח הבלתי מכובדת של מחברה (שלא חתם את שמו), שלא עשה כל מאמץ רציני לסתור את היסודות העיוניים של הציונות.³⁸

4. השלב השני

הופעת הקונטרס האנטי-ציוני ודאי לא תוכננה לרגל אירוע מסויים ול"מלחמת השפות" בפרט. אך בדיעבד הוסיף העיתוי על המתיחות בין ליבראלים וציונים בגרמניה, והכביד על מציאת פתרון, שטובת החינוך היתה זקוקה לו לסכסוך בארץ-ישראל.

על רקע זה בולטת הנימה המתונה יותר של העיתונים הליבראליים. אלה, למרות שלא היה ספק בתמיכתם בחבה"ע, לא נגררו אחר סגנונו הוולגארי של הוועד האנטי-ציוני. ה"אלגמינה צייטונג" התעלם כליל במשך שבועות מ"מל-חמת השפות", ורק בסוף דצמבר החליטה המערכת למסור לקוראים "את

36. שם, עמ' 34-36.

37. שם, עמ' 47. ההדגשה במקור.

38. H.H. "Der Weihnachtsprospekt der Antizionisten", JR Nr. 51, 19.12.1913,

p.545; "Sprueche und Widersprueche des Antizionistischen Komitees", JR Nr. 52, 25.12.1913, p.577f

העובדות כהווייתן". דרך מסירתן העידה על עמדתו של העיתון.³⁹ עד מאי 1914 התייחס העיתון בקביעות לנושא זה, ומאמרי המערכת שילבוהו בטענות הוועד האנטי-ציוני.⁴⁰ אך הם הביעו גם הגיגים שפרסומו חבה"ע נמנעו מלהעלותם. מצד אחד בירכו על מאמצי היהודים להצמיח בארץ-ישראל, בסיוע חבה"ע, תרבות עברית עצמית. מאידך גיסא חששו שללא ידיעת שפה אירופית – קרי גרמנית – יתנווננו וירדו לרמת איכרים נבערים מדעת בארץ נידחת. אזי יפלו ברישתם של "אדונים צעירים מרוסיה, שבהשפעתם ידרדרו עד מהרה [...] מלחמתם אינה רק בעד העברית, היא לא פחות מזה מכוונת נגד שפת ה'טייטש' השנואה עליהם."⁴¹

גם העיתונות האורתודוקסית לא חייבה את העמדה הציונית. ה"ידישה פֿרסה" תמה על התקפות הציונים נגד ה"ר נתן, לאחר שבמשך שנים שיבחו אותו ואת החברה שהוא עומד בראשה. לגופו של עניין סבר העיתון, ש"מלחמת השפות" הסבה לקידום החינוך בארץ-ישראל נזקים שקשה יהיה לתקנם.⁴²

חמורה יותר היתה הביקורת של "האיסראליט" החרדי. מלכתחילה לא מצא כל חיוב בדרך החינוך של מוסדות "חברת העזרה" בארץ-ישראל. למרות שהיו בעלי צביון שמרני, לא היו בעיניו פחות הרסניים מהמוסדות הליבראליים בשאר מקומות, שכן כולם כאחד סטו מדרך ההלכה.⁴³ על אחת כמה וכמה פסל את מערכת החינוך הציונית. לדעתו הריהי גרועה מזו של "חברת העזרה", משום שמוריה נתונים להשפעתם המזיקה של המורים הרדיקאליים בגימנסיה "הרצ-ליה", "שבקסמי שפת הקודש ובתואנה של מלחמה ב'התבוללות' מושכים את ההמונים התמימים אלי מלכודת."⁴⁴

עורך העיתון הליבראלי המתון ה"איסראליטישה פמילינבלאט" ראה חובה לעצמו לשרת באמצעות עיתונו "חוגים רחבים ביהדות הגרמנית, שהינם נרגשים ומודאגים" בגלל ריב השפות. הוא פנה, איפוא, אל מנהל משרד החוץ הגרמני וביקש להעניק לו מידע מוסמך על מדיניות ממשלת הקיסר, בכדי שיהודי גרמניה יוכלו להכריע בבעיה זו לכאן או לכאן.⁴⁵ בקשתו אושרה והראיון עם מנהל המחלקה למזרח הקרוב התקיים ב-27 בדצמבר 1913 במשרד החוץ.

³⁹ "Die Woche" AZJ Nr 52, 26.12.1913, p. 614 f

⁴⁰ "Die Woche", AZJ Nr. 5, 30.1.1914, p. 51

⁴¹ E.J., "Die Woche" AZJ Nr. 1, 2.1.1914, p.2f גם ב"איסראליטישה פמילינבלאט".

⁴² "Ausschussitzung des Hilfsvereins", *Juedische Presse* Nr. 2, 9.1.1914, pp. 13-15

⁴³ "Der Sprachenstreit in Palaestina und die Rabbinen", *Israelit* Nr. 9, 26.2.1914, pp. 2-4

⁴⁴ "Der Sprachenkampf in Palaestina", *Israelit* Nr. 3, 17.1.1914, p. 3

⁴⁵ Redaktion des Israelitischen Familienblattes, Dr. F. Rosenbaum to Staatssekretaer von Jagow, 18.12.1913, AA/JT Bd.3, K 176525

בראיון זה הדגיש פקיד משרד החוץ חזור והדגש, שבדעת ממשלתו לשמור על "נייטרליות קפדנית" בחילוקי הדיעות שבין חבה"ע והציונים. עיון בניסוחיו הדיפלומטיים המאוזנים כביכול, ובמיסמכים פנימיים של משרד החוץ, אינו מאמת קביעה זו ומצביע על מסר ברור, השלוח לעבר ציוני גרמניה. הוא הבהיר למראינו שמשרד החוץ סמך ידו על החלטת הקורטוריום בשאלת השפות, החלטה המשרתת את הפצת השפה והתרבות הגרמנית. הוא בטח במנהלי חבה"ע, שעמם הוא מקיים זה זמן רב יחסי אמון, ושבהיותם לא רק גרמנים טובים אלא גם יהודים טובים, פעלו בהחלטתם גם לטובת האינטרס היהודי. יתר על כן, המשרד משוכנע שבשאלת השפות לא הוכתבו עמדותיהם בשום פנים על ידי שיקולים פוליטיים. "אילו דרשנו מהם – מה שכמובן אינו כך – שיעמידו את מוסדות החינוך על חשבון היהדות בשירות הפוליטיקה, לא היינו מצליחים בכך, למרות פטריטיותם, שהוכיחה עצמה רבות."

כאן העלה הדובר לראשונה היבט חדש. טיפוח הגרמנית מכוון לא רק לתועלת הכלכלית שיפיק הנוער משפה שתהווה שפת קשר עם עמי התרבות. מעבר לכך יש לממשלה הגרמנית עניין מיוחד לקשור את יהודי גרמניה שהתיישבו בארץ ישראל ואת צאצאיהם – אשר לדעת הקונסולים שם "שייכים לאלמנטים בעלי הערך הרב ביותר של האוכלוסיה היהודית" – בקשרי תרבות אל מולדתם הגרמנית, אל ה־deutschen Stamm-und Mutterlande ובדרך זו יוכלו להביא לה גם תועלת כלכלית.

למרות הנייטרליות המוצהרת, הזהיר פקיד משרד החוץ "מהעדפת יתר של העברית מעבר לכל שיעור", כדרישת מתנגדי חבה"ע. זו עלולה לגרור אחריה סיבוכים מדיניים, שכן הערבים מביטים בעין רעה וחשדנית על אותה התפתחות לשונית לאומית, וכן עלולה הממשלה התורכית להעלות על דעתה שהולכת ומתהווה כאן "מדינה בתוך מדינה".⁴⁶

מבלי שיישאל בנושא זה על ידי המראיין, ניצל הפקיד את הראיון לגינוי פומבי של ראשי הענף הגרמני של חברת "כל ישראל חברים". לטענתו, אלה הציעו למשרד החוץ לפעול נגד ביצוע החלטת הקורטוריום בשאלת השפות, החלטה שזכתה לברכתה ואישורה של ממשלת הקיסר.⁴⁷

כוונתה הגלויה של נזיפה דיפלומטית זו, שנאמרה כאילו דרך אגב, היתה להזהיר את נכבדי כ"ח, שמשרד החוץ רואה בהם בעקיפין, אולי בלי ידיעתם, עושי דברה של מעצמה זרה ועויינת, המשרתים מטרות המנוגדות למדיניות

46. נראה שדיעות אלה התבססו על תזכיר הקונסול הגרמני בחיפה. Loytved Hardegg to Reichskanzler von Bethmann-Hollweg, 9.5.1913, AA Europa Generalia, Bd. 1, K 181434–181441

47. "Das Auswaertige Amt und der Sprachenstreit in Palaestina. Eine Unterredung unseres Redakteurs im Auswaertigen Amt", *Israelitisches Familienblatt*, (ההדגשות במקור) Nr. 1, 1.1.1914, p. 1f

החוץ הגרמנית. אך לא פחות היתה בדברי הפקיד אזהרה לציונים, שהתנגדות לפעולות חבה"ע בארץ-ישראל כמוה כפגיעה באינטרסים גרמניים מפורשים ומוצהרים. בנשיאות כ"ח הגרמנית הבינו מסר זה לאשורו ופעלו ללא דיחוי להזים את ההאשמות שטפלו עליהם. למחרת פרסום הראיון נפגש הד"ר י. גינסברג, יושב-ראש כ"ח בגרמניה, עם גיימס סימון, במגמה להיעזר בהשפעתו במישרד-החוץ וביוקרתו כמקורב לקיסר. בעקבות פגישה זו פנה סימון אל תת-מזכיר המדינה צימרמן ומסר לו בשמו של גינסברג, שלא הגיעה אליו שום הוראה מפאריס לפעול נגד החלטות הקורטוריום בשאלת השפות, וכי לאיש לא היתה סמכות ליוזם פעולות בשם כ"ח בנושא זה. סימון ביקש מצימרמן בשם הצדק להבהיר את העניין, שכן ייתכן שמישהו הסמיך עצמו לפעול שלא כחוק.⁴⁸ במקביל פנו שני הנשיאים של כ"ח הגרמנית, ד"ר י. גינסברג ופרופ' ס. קלישר, באיגרת אל מזכיר-המדינה במישרד-החוץ פון יגוב. הם ביקשו ממנו להבהיר את הדברים המוטעים שפורסמו בשם פקיד רס-דרג על אירגונם, ועלולים להציג את פעולותיו ההומאניטריות באור שלילי. הם הכחישו בתוקף את אמיתות העובדות שיוחסו לנציגיהם, "המהוות החשדה כבדה וחסרת יסוד של חברה רבת זכויות בשירות לכלל, אליה משתייכים במשך עשרות שנים אנשים רבים מן הטובים שביהדות גרמניה." הם העמידו את פון יגוב על האופי האפוליטי של כ"ח וקבעו בפסקנות, שאפילו עלה הדבר במחשבת ההנהלה המרכזית בפאריס, לא היו חברה בגרמניה מרשים שום התערבות בעניינים פוליטיים הנוגעים למולדתם. בנימת תרעומת הטעימו נשיאי כ"ח, שבשום אופן אין הם יכולים להבין כיצד יכול היה פקיד אחראי במישרד-החוץ להצהיר הצהרות הסותרות את האמת, והריהם מניחים על כן שהמראיין לא הבינו לאשורן.⁴⁹

דברי הפקיד בראיון עם עורך ה"איסראליטישס פמילינבלט" והכחשת ראשי "אליאנס" הגבירו את דאגת ההנהגה הציונית בדבר עמדתה השלילית של ממשלת גרמניה. בודנהיימר העלה שתי השערות: האחת, שהפקיד, בדברו על "מיספר יהודים גרמנים רמי מעלה", העומדים, כביכול, במגע עם "אליאנס"

James Simon to Unterstaatssekretär Zimmermann, 2.1.1914, AA/JT Bd. 3, 48
K 176550-1

Alliance Israelite-Universelle, Deutsches Bureau, Dr. J. Ginsberg, Prof. Dr. 49
S. Kalischer to von Jagow, Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, 4.1.1914, AA/JT Bd. 3, K176558
פקיד-מדינה בכיר בגוף ראשון, מתבסס על סטנוגרמה ונבדק - קרוב לוודאי - על-ידי המראיין, ועל כן אינו מניח "אי הבנות" מצד העיתון.

על מישרד-החוץ הגרמני ומלחמת השפות, ראה: Isaiah Friedman, The Hilfsverein der deutschen Juden, the German Foreign Ministry and the Controversy with the Zionists, 1901-1918, LBIYB XXIV, 1979, pp. 291-319

בפאריס, התכוון לפרופסור וארבורג ואילו, שבאו בסוף 1913 בדברים עם פקידי ממשלה כבאיכוח של הוועדה הפועל הציוני. מתוך חוסר הבהירות ששרר בחוגי הדיפלומטיה הגרמנית אודות אופיין הבינלאומי של התנועה הציונית וחברת "אליאנס", יתכן שהחליפו בין שני אירגונים אלה. ההשערה האחרת, החמורה יותר, גרסה שבמישרד החוץ נרקמה קנוניה להשחיר את פני הציונים על ידי הצגתם כבני ברית ומשתפי פעולה עם הצרפתים, בניגוד לאינטרסים של הרייך.⁵⁰ חשד זה עמד בסתירה לדיווח קודם שמסר בודנהיימר לוועדה הפועל המצומצם, על שתי פגישותיו עם פקידי הממשלה. בסוף נובמבר 1913 נודע עם פון מירבך, מנהל לישיבת החצר של הקיסרית, והציג לפניו את עמדת ההסתדרות הציונית ב"מלחמת השפות". הוא הסביר ש"חברת העזרה", בהתעלמה מרצון האוכלוסיה היהודית לעשות את העברית "לשפת הארץ בעתיד", מסבה נזקים לאינטרסים גרמניים, וביקש ממירבך לסייע לו לשנות את החלטת הקורטוריום. זה השיב שאין הוא מכיר את המצב בטכניקום, אך יהיה מוכן לעזור "בהבהרת האינטרסים האמיתיים של האוכלוסיה היהודית".

בודנהיימר ביקש להביא את העמדה הציונית לפני האחראים במישרד החוץ ומירבך המליץ עליו בפני ידידו צימרמן, תת-מזכיר המדינה במישרד החוץ. זה קיבלו מייד "בסבר פנים יפות ביותר". בודנהיימר העלה לפניו את השתלשלות העניינים ב"מלחמת השפות", ותוך כדי כך הוברר לו שצימרמן לא ידע את מצב הדברים לאשורו, כיוון שניזון מתיאוריו החד-צדדיים של גיימס סימון. הוא החליף בין שאיפות הציונות לאלה של "אליאנס", ועל כן תמך בהנהגת השפה הגרמנית כשפת הוראה כאיזון לשפה הצרפתית.

הסברו של בודנהיימר שלא זו בלבד שאין הציונים עויינים את האינטרסים הגרמניים, אלא הם מעריכים אותם ורואים בהשפעה הגרמנית חלק מקידומה התרבותי של ארץ-ישראל, הניח דעתו של צימרמן. עתה לא נותרו בליבו ספקות, כך התרשם בודנהיימר, שגם מישרד חוץ מסכים שיש להתחשב בשאיפות הישוב היהודי בבעיית השפות.⁵¹ בהיפרדו ממנו הרגיעו הפקיד: "הירגע נא אדוני, אנחנו כבר נסדיר את העניין".

הרישומים שערך צימרמן אודות תוכן השיחה, שהובאו כשאר מיסמכי מישרד החוץ לידיעת ראש-הממשלה ושר החוץ ביתמן-הולוג, אינם מאשרים את ההבנה שדימה בודנהיימר למצוא אצל בן-שיחו ואת הערכתו האופטימית. אדרבא – לפי רישומים אלה הבהיר לו הפקיד: "שמלכתחילה בירכתי, כמובן, את עמדת 'חברת העזרה', וגם לא השתכנעתי מטיעוניו, שזו לא תהיה בעלת יתרונות עבורנו." הוא הטעים, שלפני שיקבל החלטות, עליו לחכות

50. Bodenheimer to Actionscomitee der Zionistischen Organisation, 8.1.1914, אצ"מ A15/IV/173

51. אצ"מ, (26.11.1913), Interner Bericht fuer das E.A.C., n.d., (Bodenheimer), A15/IV/17

לדינים וחשבונות של הקונסולים בארץ-ישראל ושל הד"ר נתן שעמד לחזור משם.⁵²

גם במיסמך נוסף משתקפת הבנה מוטעית של דברי צימרמן. במכתב-לוואי לתזכיר ששלח בודנהיימר לצימרמן, בו פירט את העמדה הציונית, הודה לו, "שברוב טובך הואלת לדבר על האפשרות להפעיל את השפעתך, ששפת ההוראה בטכניקום תוסדר בהתאם לצרכי האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל, כפי שתואר רו (על-ידי)". אך בשולי אותו מישפט רשם צימרמן: "רק בדיקה הבטחתי, לא יותר."⁵³ בודנהיימר הלך, איפוא, שבי אחרי ההורוי ליבו או אחר גינוניו של הדיפלומט, ניסוחיו המעורפלים ודבריו המרגיעים.

התזכיר פותח בתיוזה מימי הרצל על היתרונות המדיניים והכלכליים שתפיק ממשלת הרייך, אם תתמוך בשאיפות התנועה הציונית בארץ-ישראל.⁵⁴ זאת הודות לפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל וסביבותיה על-ידי מהגרים ממזרח-אירופה, שיביא לאירופיזציה של המזרח-התיכון ויצור "נקודת מישען" למיסחר ולתעשייה הגרמנים. רבים מיהודי גרמניה ימלאו תפקידים בעלי השפעה מכרעת כמו רופאים, מורים, טכנאים ואנשי מינהל. גם אם תהיה העברית לשפת הדיבור העיקרית בישוב היהודי – כיוון שחייבת להיות שפת-קשר בין המהגרים דוברי הלשונות הרבות – יוכלו יהודים אלה לקדם את האינטרסים הגרמניים. כפיית שפה אירופית כלשהי על יהודי ארץ-ישראל, תביאם בהכרח – כפי שאכן קרה – להתנגדות חריפה, בגלל הפגיעה ברגשותיהם הדתיים והלאומיים. "מסיבה זו תמכו גם ציוני גרמניה במאמציהם של אלה מאנשי 'אליאנס', שהתכוונו לדחוק את הצרפתית כשפת הוראה מבתי-הספר של 'אליאנס', במיוחד בארץ-ישראל." לעומת הצרפתית יש לגרמנית יתרונות רבים להיקלט באוכלוסיה היהודית כשפה לועזית מועדפת בגלל קירבתה אל היידיש, כפי שהוכח גם במוסדות "עזרה", בהם משמשת העברית כשפת הוראה. ואולם כפיית הגרמנית, תוך זלזול ברגשות הלאומיים, כבר הסבה לאינטרסים הגרמניים נזקים ניכרים. בעוד שלפני "מלחמת השפות" נטו יהודי ארץ-ישראל לקשור קשרי מיסחר עם חברות גרמניות ובירכו על התגברות ההשפעה הגרמנית כנגד זו של הקונסולים הרוסיים, הרי שבגלל אותו סכסוך התעוררה התנגדות חזקה למגמה זו.⁵⁵

52. Unterstaatssekretär Zimmermann, 27.11.1913, Aktennotiz, AA/JT, Bd. 3, K 176472-3. הרישומים הם בכתב-ידו של צימרמן על-גבי מכתב-הבקשה של מירבך לקבל את בודנהיימר. ההדגשה של המחבר.

53. Bodenheimer to Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt, 6.12.1913, AA/JT Bd. 3, K 176503-4

54. בודנהיימר היפנה את צימרמן לתזכיר שהגיש למזכיר המדינה ב-1902, לפי הוראת הרצל. Bodenheimer to Staatssekretär Freiherr von Richthofen, 23.2.1902, AA/JT Bd. 2, K 176030-49

55. בעמדה דומה יצא גם ה"Bayrische Staatszeitung", 3.12.1913.

בודנהיימר ביקש לשכנע את קובעי המדיניות הגרמנית, שלא יהיה דבר מועיל יותר ליוקרת גרמניה מתמיכתה בשפה העברית. "ברגע שזה יקרה, נוכל להילחם ביתר תוקף משעשינו זאת עד עתה בחדירת הצרפתית והאנגלית לאותם בתי-ספר מעטים בהם עדיין מלמדים אותן" על מישרד-החוץ מוטל להפעיל השפעתו על ראשי-חברת "העזרה" לשנות את החלטותיהם, בהתחשב בצרכי הישוב היהודי בארץ-ישראל. בסיום תזכירו הצהיר בודנהיימר: "הרשיתי לעצמי להציג לפני כבוד מעלתו שציוני גרמניה, שבראשם עמדתי חמש-עשרה שנה, מבקשים לשרת את מולדתנו הגרמנית, גם אם אנו מקדמים באותו זמן את האידיאלים הציוניים בארץ-ישראל. מובן מאליו, שלא נתמוך בשום מיפעל המכוון נגד האינטרסים של הרייך הגרמני."⁵⁶

דיווחים מגמתיים של סוכנות הידיעות הגרמנית "וולף"⁵⁷ והציפיה להחלטות קרובות של חברת "העזרה" הניעו את וארבורג לפנות בסוף דצמבר 1913 למישרד-החוץ בדבר פגישה דחופה לשם מתן הבהרות ובקשת תיווך לחיסול הסכסוך. פגישה זו לא התקיימה בגלל ראש-השנה האזרחי ווארבורג חזר על בקשתו ב־8 בינואר 1914, לאחר פרסום הראיון ב"איסראליטישה פמילינבלט". במכתב אל צימרמן הביע ווארבורג את חששו שהד"ר נתן, לאחר שובו מארץ-ישראל, ינקוט קו נוקשה: "אם יצליח בכך, ייגרם נזק ניכר להשפעת גרמניה בארץ-ישראל, מה שקל להוכיח, ואותי, שהנני פועל למעלה מעשרים שנה למען מעמדה של גרמניה מעבר לים, יצער הדבר ביותר. גם עתה אני מאמין, שאוכל להצביע על דרך שאפשר ללכת בה, אך לא בלי סיוע משרד החוץ."⁵⁸

הפגישה נערכה כעבור יומיים. וארבורג הציע הסכם עם חבה"ע, לפיו תונהג העברית כשפת הוראה בכל בתי-הספר, פרט לטכניקום, והגרמנית תהיה שפה זרה מועדפת. הטכניקום ימשיך לנהוג לפי המצב הקיים. צימרמן השיב שמישרד-החוץ שומר על נייטרליות וישמח אם יושג הסכם, אך אין הוא יכול לנקוט עמדה בטרם ישוחח עם נתן. אף-על-פי-כן התבררה עמדתו לקראת סוף השיחה: "כמובן הייתי מעדיף, לוא הציונים הצטרפו לעמדת חברת העזרה. הד"ר וארבורג הבהיר שזה מן הנמנע."⁵⁹

56. Bodenheimer to Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt, 12.12.1913, AA/JT Bd.3, K 176505-14

57. ראה AA/JT Bd.3, K 176522, וכן מיכתב הקונסול הגרמני בירושלים אל שגריר גרמניה בקושטא. Kaiserliches Deutsches Konsulat Jerusalem, gez. Schmidt to Kaiserlichen Botschafter von Wangenheim 30.12.1913, AA/JT Bd.3, K 176584-86

58. הפניה למישרד-החוץ נעשתה על-פי החלטת הוועד-הפועל המצומצם. 26 Protokoll der Sitzung des E.A.C. vom 9 December 1913, Z3/356, O. Warburg to: Unterstaatssekretär Zimmermann, 29.12.1913, AA/JT Bd. 3, K 176545-6

59. על-פי תמצית השיחה שרשם צימרמן בכתב-ידו על מיכתבו של וארבורג 8.1.1914.

אחרי הראיון ב"איסראליטישס פמילינבלט" ושיחת וארבורג צימרמן לא יכלה המנהיגות הציונית להוסיף ולהחזיק בהנחה שניתן לשכנע את משרד החוץ בצדקת עמדתה. מסתבר שגם האזהרה מפני סיכון אינטרסים כלכליים לא הרשימה ביותר את פקידיו. ברודה, הקונסול הגרמני ביפו, מוכן היה אומנם להודות, "שהתייצבות גלויה מדי" של שלטונות גרמניה לימין "חברת העזרה" עלולה לגרום להחרמת סחורות גרמניות. היא תפגע לא רק ביבוא הגרמני עבור קונים יהודים בסך חצי מיליון פראנקים – מכלל היבוא לארץ ישראל בסך שני מיליון פראנקים – אלא בעיקר בסיכויי ההתרחבות של המיסחר במכונות חקלאיות, דשנים וחומרי בניין. אך ברודה סבר שסיכון זה חייבים לקחת בחשבון, כאשר "מגינים על אינטרסים גרמנים רציניים". עם זאת, יעץ שלא להפריז בחומרת הסיכון, "משום שהיהודי, גם אם זמן-מה יקנה מקינאה או בלחץ הטרור, במקום אחר, יחזור לבסוף בכל-זאת אל הספק הזול ביותר, ובמיוחד משום שמלחמה גלויה בגרמניות עלולה להיות מסוכנת לציונים עצמם."⁶⁰

הגישה השלילית של משרד החוץ הגרמני כלפי ההסתדרות הציונית במל-חמת השפות היתה בחלקה המשך למדיניות של בילוב, ובחלקה תולדת המאמץ המוגבר, החל מ-1912, לחיזוק השפעתה של גרמניה באימפריה התורכית באמצעות שפתה ותרבותה.⁶¹ אם כי במשרד החוץ הגרמני לא התעלמו כליל מן האפשרות שהציונים עשויים ביום מן הימים לקדם אינטרסים גרמניים במזרח, העדיפו עתה את סימון נתן עליפני וארבורג ובודנהיימר, נציגי האידיאולוגיה היהודית-לאומית. בדומה לאירגונים Deutsche Bagdadkomitee fuer Huma-nitaetszwecke, Vorderasien-Komitee, Deutsch-Asiatische Gesellschaft, או גם ב-Hilfsverein der deutschen Juden אירגון "שיפיץ את ההבנה לתפקידים התרבותיים והכלכליים של גרמניה במזרח הקרוב".

בראשית המאה ה-20 יחסה לכך ממשלת גרמניה חשיבות רבה, לאור הגידול המהיר של תוצרתה התעשייתית ושיעור הריבוי הגבוה של אוכלוסייתה.⁶² כיבוש שווקים לתוצרתה ודאגה לתעסוקת אזרחיה, ההכרה שרווחתן של המעצמות הגדולות תהיה תלויה בעתיד בשליטה ישירה או עקיפה בחבל-ארץ רחוקים, ותודעת "שליחותה העולמית" של גרמניה, הם שקבעו עתה את קצב הפעילות האימפריאליסטית. החדירה התרבותית הגרמנית לאימפריה התורכית,

AA/JT Bd.3, 176561

60. Dr. Brode to Kaiserlicher Botschafter Freiherr von Wangenheim in Konstanti-nopel, Jaffa, 30.12.1913. Abschrift. AA/JT Bd. 3, K176593-602 המחבר:
61. ראה דוד ישראלי, הרייך הגרמני וארץ-ישראל, בעיות ארץ-ישראל במדיניות הגרמנית בשנים 1889-1945, רמת גן תשל"ד, עמ' 27-31, רינות, עמ' 77-79.
62. ראה Georg W.F. Halgarten, Imperialismus vor 1914, Muenchen 1963, p. 191 מיכאל הנדל, מקורות ללימוד ההיסטוריה, תל-אביב ת"ז, כרך ה', עמ' 151 ואילך.

שנאבקה במונופול תרבותי של האנגלוסאקסים והצרפתים, היתה אחת מגילוייה.⁶³

בהקשר זה נערך ביקורה של משלחת מחקר תורכית בגרמניה ב־1911 לשם הידוק הקשרים הכלכליים והתרבותיים בין שתי המדינות ובעקבותיו פנתה ועדה בראשות הפילדמרשל פון דר גולטץ (von der Goltz)⁶⁴ אל אישים שונים, בבקשה שיתנו את ידם להקמת מיכללה גרמנית בתורכיה. באיגרות שסווגו "סודי", נתבקשו הנמענים לראות בפרוייקט זה את היעד החשוב ביותר של החדירה הכלכלית-תרבותית. הוסבר, שבתוכנית זו הולכת גרמניה בעקבות ארצות-הברית, צרפת ואנגליה, שיסדו מוסדות תרבות והשכלה בקושטא, בכיירות, באסיה הקטנה ובארס-נהריים, והשכילו לעשו את חניכיהם "לסוכנים הטובים ביותר של התוצרת התעשייתית של מדינות אלה". "בסוד" גילתה הוועדה היוזמת, שתוכניתה נתמכת על-ידי הנהלת משרד-החוץ, שצירף אליה את באי-כוחו. עם ועדה זו נמנו מנהל ה־Deutsche Orientbank, מנהל ה־Hjalmar Schacht) Dresdener Bank, נציגי מוסדות אקדמיים ויועץ-ממשלה. יוצא-דופן בתבורה זו היה העסקן הציוני דייוויס טריטש, מראשוני הציונים "המעשיים" ומתומכי ההתיישבות "בארץ-ישראל רבתי". צירופו ודאי לא היה מיקרי, ויש לשער שנעשה מתוך הערכת הפוטנציאל הכלכלי הגלום בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

לא פחות מעניינת מהרכב הוועדה היוזמת היא רשימה של כ־130 איש מצמרת התעשייה הכבדה, הבנקאות, העיתונות השמרנית והליבראלית, פרופסורים וחברי פרלמנט, הפקידות והקצונה הבכירה, שהבטיחו את השתתפותם. מרשימה זו לא נעדרו גם שמותיהם של גיימס סימון ופאול נתן, תוכן האיגרות וצירוף החותמים עליה יוצרים את הרושם, שהחדירה הכלכלית-תרבותית בדמות המיכללה הגרמנית הובנה על-ידם כמשימה לאומית ראשונה במעלה.⁶⁵ אינטרס לאומי גרמני נגד איפוא את האינטרס הלאומי של העם היהודי על רקע זה נחלקו ציוני גרמניה לא רק עם משרד-החוץ, אלא גם עם מרבית העיתונות הגרמנית. עמדת העיתונות הליבראלית שהיתה בבעלות יהודית היתה מובנת. ה"ברלינר טגבלאט" תקף את "הלאומנים היהודים, שנשבעו אמונים

63. ראה: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Duesseldorf 1964, p. 16 ff.

64. הפילדמרשל קולמאר פון דר גולטץ עסק בתורכיה במשך 12 שנים בריאורגניזציה של הצבא התורכי, ולאות הוקרה זכה בתואר פחה.

65. Der Ehrenvorsitzende: Generalfeldmarschall Freiherr von der Goltz; Der vorbereitende Arbeitsausschuss: Direktor Dr. Alexander (Deutsche Orientbank), Dr. Paul Rohrbach, Direktor Dr. Hjalmar Schacht (Dresdener Bank), Dr. jur. et phil. Hugo Grothe, Dr. Ernst Jaechki; Prof. Dr. Franz Schmidt (Schulreferent des Auswaertigen Amtes), Davis Trietsch, Regierungsrat Prof. Dr. Wiedenfeld, to Euer Hochwohlgeboren, Berlin im September 1912,

לדוגמה שלהם ודורשים את הנהגת השפה העברית גם בבית-הספר התיכון (שליד הטכניקום) ואינם נרתעים מהסתה נגד מיפעל החינוך של "חברת העזרה", מהמרדת תלמידים וממעשי אלימות.⁶⁶ ה"פרנקפורטר צייטונג", לאחר שאיפשר לשני הצדדים המעורבים בסכסוך להציג את עמדותיהם, ציין במאמר ארוך, שריב השפות חורג מן התחום היהודי הפנימי, שכן הציונים מפריעים להפצת השפה הגרמנית. "[...] לנו כגרמנים נוגע הדבר, אם מפריעים לפעולת בתי-ספר אלה בדרך אלימה ואנו מעוניינים שההפרעה הזאת תיפסק והפעולה תימשך". העיתון האשים את הציונים, שהרסו בדרך בלתי אחראית עבודת תרבות רבת ערך. הוא תמה, "מדוע דווקא בגרמניה טרם נשמע קול התבונה", למרות שכמה ממנהיגי הציונים באירופה שותפים לדיעה זו. הנה, כי כן תומכים ציוני גרמניה בציונים מרוסיה, המפעילים "שיטות-מהפכה רוסיות אמיתיות". והעיתון מזהיר רם: "גם ציוני גרמניה חייבים להכיר, שהשיטות בהן משתמשים בארץ-ישראל עושות שירות רע לעניינם. מוטב היה לוא היטו אוון למנהיגים הדגול ביותר מאקס נורדאו, שהבהיר בפומבי שאין לבוא בטענות על 'חברת העזרה' בשאלת חינוך זאת, אלא שהשגיאיה נעשתה על-ידי תומכיו, שנגררו לאי-הבנה מוחלטת על מצב העניינים."⁶⁷ גם ה"קלנישה פולקסצייטונג", בטאון מפלגת ה"צנטרום" הקאתולית, כתב ברוח עויינת לציונים,⁶⁸ ובודנהיימר הציע לוועד-הפועל להפעיל את קשריו בעיתון ולפרסם כתבת הבהרה.⁶⁹

דברים חמורים לגבי התנועה הציונית בגרמניה פירסם "Die Grenzboten", עיתון המפלגה הליבראלית-הלאומית, שהיה מקורב למישרד-החוץ. היה בהם כדי לאמת את חששותיו של בודנהיימר "לקנוניה" אנטי-ציונית. בעל המאמר קבע שמה שקרוי "מלחמת השפות", אינו אלא ביטוי למיתקפה רוסית וצרפתית – שמאחוריה מסתתרים אגיטטורים אמריקאיים – נגד ההשפעה הגרמנית במזרח. הוא הסתמך על שיחות עם שר-הפנים הרוסי סיפיאגין ואישים רוסיים אחרים בעלי השפעה, שמדבריהם הסיק שהתנועה הציונית משרתת את האינטרסים האימפריאליסטיים של רוסיה בכך שהיא מזרימה צעירים מהפכנים לארץ-ישראל, "חומר נפץ" שבאמצעותו ניתן להחיש את התמוטטותה של תורכיה. עתה נראה ששלב זה הגיע, ומשום כך מעודדים הרוסים את הציונים, באמצעות סוכנים אמריקאיים, ב"מלחמת השפות".

J. Kastan, "Sprachenstreit in Palaestina", *Berliner Tageblatt*, 27.1.1914; .66
 "Uebersetzungskuenste", JR Nr. 5, 30.1.1914, p. 43
 ל"ידידה רונדשאר".

Frankfurter Zeitung, 13.12.1914. AA/JT Bd.3, K 176651-2 .67
 העיתון ונמצא בין מיסמכי מישרד-החוץ הגרמני.

"Die deutsche Presse im juedischen Streit" JR Nr. 2.9.1.1914, p.11 .68

Bodenheimer to Actionscomite der Zionistischen Organisation, 5.1.1914. .69
 A.15/VII/27 אצ"מ. כתב-היד של המאמר מצוי בארכיון בודנהיימר A.15/IV/17

כאן מדובר, איפוא, בעניינים גדולים משאלת שפת ההוראה בטכניקום. ראשי "חברת העזרה" מוכיחים שהם עומדים על מישמר האינטרסים החיוניים של גרמניה, בעוד ציוני גרמניה משרתים את יריביה: "עד כמה שלא תיראה התנועה הציונית סימפטית מן הבחינה הלאומית-גזעית (voelkisch) הצרופה, עמדת מנהיגיה בשאלת הלשונות מביאה אותה לניגוד חריף עם האינטרסים הגרמניים במזרח, ואסיפות ציוניות, המתקיימות בימים אלה בכל רחבי גרמניה, מהוות תמיכה גלויה באינטרסים של רוסיה."⁷⁰

גם בבטאוני הסוציאלידמוקרטיה זכתה "מלחמת השפות" לתשומת-לב, אם כי לא להערכה אחידה. הירחון "Sozialistische Monatshefte" שעורכו היהודי, יוסף בלוך, רחש אהדה לשאיפות הציונות, הביע את הערכתו החיובית לתחיית השפה העברית בארץ-ישראל.⁷¹ אדוארד ברנשטיין נדרש לנושא זה כשהוא מסתייג מרעיון הציונות ותומך במפורש במדיניות "חברת העזרה".⁷² ב"ידישה רונדשאו" טען נגדו א. המבורגר שלפי הנראה נעלמה מעיניו העובדה, שבראש המלחמה נגד חבה"ע ניצבו אירגוני פועלים כ"פועלי ציון" – כלומר חבריו של ברנשטיין – ששללו את דרכה של חבה"ע דווקא מנקודת-ראות סוציאליסטית. מוקשה בעיניו, מה ראה ברנשטיין לעמוד לצידו של פאול נתן, שנלחם בפועלי ארץ-ישראל בנימוקים שהוא, ברנשטיין, צריך היה לדחותם על הסף: "הם מייצגים את ההשקפות הכלכליות הקיצוניות ביותר, גם חותרים תחת היחסים הטובים בין מעסיקים ועובדים ופוגעים על-ידי כך באופן חמור בהתפתחות הכלכלית של הארץ."⁷³

בידעם את הקושי להסביר את העמדה הציונית, היוצאת נגד מה שנחשב בעיני מוסדות השלטון ורוב הציבור כעניינים גרמניים חיוניים, נגררו הציונים בגרמניה על-כורחם לפולמוס פומבי, שהעניק לזרים עמדת שופטים בריב היהודי-פנימי. "חברת העזרה", מאידך גיסא, הסתייעה יותר במישרד-החוץ ובעיתונות, ככל שמעמדה בארץ-ישראל הלך והתערער. היא אף יזמה את העלאת הסכסוך ברייכסטאג על-ידי הציר הליבראלי גויטיין בצורת שאילתא אל הקנצלר,⁷⁴ ואילצה את הוועד-הפועל הציוני לרתום את עורכי-הדין אשר, ה.ג.

- G. Cleinow, Die Grenzboten, Nr. 7, 18.2.1914. AA/JT Bd.3, K 176660-1 70
המאמר נגזר מתוך העיתון ומצוי במיסמכי מישרד-החוץ. שם המאמר אינו מופיע.
- על יוסף בלוך ונטייתו לציונות, עיינין זלמן שור, אור אישים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 65-59. Ludwig Quessel, "Die juedische Neukolonisation Palaestinas", 672-684. 71
Sozialistische Monatshefte, II. Heft, 4.6.1914, pp. 672-684
- Eduard Bernstein, "Der Schulstreit in Palaestina", *Die neue Zeit*, Nr. 20, 13.2.1914, pp. 744-752 72
- E. Hamburger, "Eduard Bernstein ueber den Zionismus" JR Nr. 13, 27.3.1914, p.131f. 73
- Bodenheimer to Reichstagsabgeordneter Trimborn, 19.1.1914, A15/IV/17 אצ"מ 74

היימן, הנטקה ובודנהיימר למסע הסברה אצל צירי מפלגותיהם.⁷⁵ קשה היה למנהיגי הצ"ג להתחרות עם סימון ונתן, שביקרו במערכות העיתונים כדי להשפיע על העורכים ברוח טיעוניהם; לפחות אצל רודולף מוסה, שחתם על הכרוז האנטי-ציוני הראשון, לא התקשו למצוא אוזן קשבת.⁷⁶ הציונים ידעו שבמישור זה ידם על התחזונה. הנטקה ניסה אומנם לגייס ברחבי גרמניה "ציונים בעלי מעמד ותארים" לכתיבת מיכתבים אישיים אל עורך ה"ברלינר טגבלאט" תיאודור וולף, "כדי להפעיל עליו לחץ מוסרי מסויים", ולדרוש ממנו לפחות מידת-מה של אובייקטיביות – אך ספק אם אמצעי זה עשוי היה להניב תוצאות של ממש.⁷⁷

במחצית ינואר 1914 ניסו חברי הקורטוריום מאמריקה לפרוץ את המבוי הסתום שאליו נקלעה "מלחמת השפות". הם פנו אל הצדדים והציעו שהעברית תהיה השפה הרשמית בטכניקום ותונהג תוך שבע שנים כשפת הוראה בכל המקצועות, פרט לאלה שיקשה ללמדם בה, או שטרם הוכנו עבורם ספרי-לימוד מתאימים. לצורך הקשר עם ארצות אחרות ישמשו הגרמנית, האנגלית והצרפתית כשפות רשמיות. הם פנו אל ההסתדרות הציונית בבקשת תמיכה מוסרית וחומרית, וביקשו מנציגיה בקורטורים לחזור בהם מהתפטרותם.⁷⁸ "חברת העזרה" סירבה לקבל פשרה זו. מאז חזר הד"ר נתן מביקורו בארץ-ישראל וזכה בהנהלת החברה לאישור פה-אחד של פעולותיו, הלכה עמדתה והקשיחה.⁷⁹ הוועד-הפועל אף הוא לא הראה נכונות לנסיגה. חבריו שאבו עידוד מן ההצעות של הקורטורים האמריקאים ומהבטחת קיומם של בתי-הספר בארץ-ישראל.⁸⁰ משקרב השלב המכריע של המשאומתן, נודעה חשיבות לעמדת "התאחדות ציוני גרמניה", שניצבה באחת מנקודות-המפתח של המאבק. את השקפת האגף הרדיקאלי שבה ביטא מרטין בובר: "Wie gross ist die Gewalt und Herrlichkeit des Augenblicks!" בקריאה פתטית זו פתח מאמר ב"ור-לט", בו פיאר את הסגולות המטהרות והמלכדות של "מלחמת השפות". אפשר

75. Protokoll der 24. Sitzung des Engeren Actions-Comites vom 5. Dezember 1913, Z3/356 אצ"מ

76. מוסה חתם על הכרוז כחודש אחד ממה חברי הוועד האנטי-ציוני, שהכריזו באוקטובר 1912 מלחמת חורמה על הציונות. אצ"מ W147/I. על שידולי העורכים נמסר בחזון הצ"ג בחתימת הנטקה: Zionistische Vereinigung fuer Deutschland, Hantke to Herr אצ"מ, 29.1.1914, A15/VII/27

77. ש.מ.

78. דובר נוסח המיברק, ראה: 30.1.1914, p. 43, JR Nr. 5, "Uebersetzungskuenste", H.

79. ההקשה התבטאה גם בחוברת שפרסם נתן: "Ein Communiqué des Hilfsvereins", Paul Nathan, *Palaestina und Palaestinensischer Zionismus*, Berlin n.d., (Januar 1914), JR Nr. 2, 9.1.1914, p. 11

80. "Zum Bericht Dr. Nathans. Die Erwiderung des Zionistischen Aktions Comites", JR Nr. 3, 16.1.1914, p.23

אולי להצטער, שלא הציונים יזמו את המאבק על השפה העברית והוא נכפה עליהם מבחון. אך העיקר הוא, שהמאבק הוכר על-ידם כחובה דחופה, שהוא מדרבן אותם ודורש מהם מירב המסירות. אין זה עוד מאבק בין מפלגות, אלא "בין שני סוגי אנשים". האחד, השואף לחיים בעלי משמעות, והשני, ששואף להשתלטות. בובר קרא לתנועה הציונית "להעמיד מעשי אמת וערכי אמת מול מעשי רמיה וערכי רמיה! פירוש הדבר לקחת את המאבק ברצינות!"⁸¹

לא כל ציוני גרמניה היו אחוזי התלהבות כבובר. לא כולם היו שלמים עם מדיניות ההנהגה, אף אם הגנו עליה בפומבי. בימים שלפני ההכרעה ראוי היה איפוא לדעת, אם ציוני גרמניה יתנו גיבוי למדיניות הוועד-הפועל, או יסוגו מחמת הסכנה לכידודם ביהדות גרמניה ולחצי משרד-החון. לתכלית זו כונסה מליאת הוועד המרכזי. מפאת חשיבות הנושא נדרשו אלה מחבריו שלא יכלו להשתתף בדיון לחוות דעתם בכתב. חוות-דעת אלה נקראו בפתח הדיון על-ידי יושב-הראש ונכללו בפרוטוקול, שהינו המיסמך החשוב ביותר ללימוד עמדת הציונים בגרמניה.

לדעת ליכטהיים, שפעל בשליחות הוועד-הפועל בקושטא, היתה השאלה אם להמשיך במאבק ולשאת באחריות למערכת החינוך בארץ-ישראל שאלה בטלה מעיקרה. "שכן, אם לא נישא בה, אנו מחוסלים לחלוטין בארץ-ישראל ויכולים לקבור אותנו [...] יחד עם זאת יש להגביל את עצמאותו של מרכז המורים ומאחר שהמישרד הארצי-ישראלי יממן מעתה את החינוך, יצטרך גם לפקח עליו." ליכטהיים יעץ להמשיך בהסברה המדינית, לשמור על הקשר עם הממשלה הגרמנית, אך מבלי לוותר לה ויתורים מהותיים בענייני החינוך. הוא הרגיע את חבריו: "לא קיימת שום סכנה פוליטית רצינית. אני מאמין אפילו, שהמאבק היה מבחינה פוליטית חשוב מאוד."⁸²

מוזס וסימון (מאנהיים), פלץ (קניגסברג), שאכטל (ברסלאו) וזונדהיימר (פרנקפורט ע"נ מיין), שלא נכחו בדיון, הביעו במיכתביהם את הזדהותם עם עצם המאבק, אם כי לא עם כל דרכיו. שאכטל הדגיש את "המיפנה הטוטאלי" שהחל ביחס הישוב היהודי בארץ-ישראל אל התנועה הציונית, ואת התלכדות המחנה הציוני בגרמניה מעבר לניגודי העבר, שהרי "מעולם לא היה לנו עניין טוב יותר להילחם עליו". מוזס המליץ על "absolutes Durchhalten", על קיום מערכת חינוך ציונית עצמאית, בין אם יגיעו להסכם עם חבה"ע, בין אם לאו. פלץ סמך ידו על כל צעדי הוועד-הפועל, ובמיוחד שיבחו על שהגן בצורה מכובדת על ההסתדרות הציונית מפני התקפות "חברת העזרה". סימון סבר שהשאלה אם להתמיד במאבק אינה עניין "לשיקול-דעת מתון". "אנו עומדים

Martin Buber, "Der Augenblick", *Welt* Nr. 2, 9.1.1914, p.31f .81

Plenarsitzung des Zentralkomitees vom 25 Januar 1914, p. III אצ"מ .82

לפני הכרח, המכתיב לנו את צעדינו. אני מזכיר את העובדה, שבשום מקום לא נתקלה הציונות בפחות הבנה מאשר בארץ-ישראל. למזלנו השתנה הדבר בשנים האחרונות [...] עתה לקחה ארץ-ישראל – ולא הוועד-הפועל הציוני – את היוזמה לידיה בשאלת חיים. לו היססנו לבוא רק בכסף לעזרת אלה המוכנים לסכן את מעמדם, פרנסתם וכל קיומם, היה מעמדנו בארץ-ישראל מתערער לחלוטין. אך יש להתחשב גם בהיבט אחר: מדיניות-בלימה המבוצעת בזהירות, שפירושה ניצחון למסעו של פאול נתן, היתה מביאה בעקבותיה בהכרח להתרופפות גמורה של כל היסודות החיוניים.⁸³

זונדהיימר תמך ב"הלאמת" בתי-הספר בארץ-ישראל והעריך שטרם הגיעה השעה למשא-ומתן על פשרה. אך כאיש פרנקפורט יעץ להתחשב בשטח החינוך בדרישות הציונות הדתית, כדי לא לפורר את אחדות המחנה. את דיעות המבקרים מאפיניים דברי בודנהיימר ופרידמן. לנוכח ההסכמה הכללית הרגיש את עצמו בודנהיימר מבודד במקצת בלבטיו בין תמיכתו במטרות "מלחמות השפות" לבין הסתייגותו מדרכי הלחימה ("הרי אפשר להיות ציוני טוב, מבלי להסכים עם כל צעדי הוועד-הפועל המצומצם!"). הוא לא חשש למעמד הציונים הגרמנים בעיני ממשלתם, אלא למעמדם ביהדות הגרמנית. אחרי הקרע עם ה"צנטרלפריין" ואיגודי הנוער הנייטראליים, הסתכסכו עתה עם האירגון היחיד שעמו עדיין שיתפו פעולה. עתה רואים בציונים מחרחרי ריב ומדון. לדעתו, צריך היה לכוון את המאבק נגד סימון ונתן, ולא נגד "חברת העזרה" עצמה, אשר עמה יש לחתור להבנה למרות כל הקשיים.

פרידמן הגיע למסקנה שאין ברירה אלא להמשיך במלחמה. אך אילו הוצעה לתנועה הציונית פשרה הוגנת, רצוי היה לקבלה, כדי שלא תבוא לידי עימות עם שלטונות תורכיה ולא תיטול עליה עומס כספי שלא יהיה בכוחה לשאתו. אופייני לאווירת הדיון היה, שבסיכומו קבלה המליאה פה-אחד דווקא את הצעת בודנהיימר: "הוועד המרכזי מאשר ללא הסתייגות את מאבק הוועד-הפועל למען מיפעל בתי-הספר בארץ-ישראל, ומקווה שהנהלתו תצליח להבטיח קיום מיפעל זה לעולם ועד למרות כל המיכשולים, כאנדרטה לתחיית העם היהודי ושפתו עתיקת היומין."⁸⁴

הנטקה ניהל את ישיבת המליאה והציג לפני הנוכחים את העמדה הרשמית. אך דיעותיו, שהשפעתן על החלטות הוועד-הפועל אינן מוטלות בספק, מתגלות ביתר בהירות במכתב אישי אל ליכטהיים, בו דיווח לו על מהלך הדיונים.

83. שם.

84. שם. ראה דברי בודנהיימר ופרידמן בישיבת הוועד-הפועל הגדול ב-23 בנובמבר 1913. גם אז חייבו עקרונות את עמדת הציונים בקורטוריום, Protokoll der Sitzung des Grossen Actions-Comites אך פסלו את התפטרותם כ"ברחה מן החזית" – vom 23. November 1913, Z3/444, "אצ"מ, Fahnenflucht

מיכתבו מגלה תפיסה מדינית כוללת ומרחיקת-ראות הרבה מעבר להמולת הרגע. לדעתו עשויה הצלחת המאבק על בתי-הספר לקבוע את עתיד הציונות לאורך שנים רבות. שתי טובות כבר צמחו ממנו: התחזק הקשר בין הישוב בארץ-ישראל וההסתדרות הציונית ולזו האחרונה ניתן תוכן חדש. כל האלמנטים הפעילים מתלכדים למאמץ מוגבר, במיוחד בגרמניה ובאוסטריה. אך מעבר לזה חשוב היה להוכיח קבל עם ועדה, "שהחוג הפנימי, המנהיג עתה את ההסתדרות הציונית, חושב ופועל במלוכד." אפילו אנשי אופוזיציה מושבעים לא יכלו לעמוד מנגד: "בודנהיימר 'התהפך' בישיבה האחרונה של הוועד המרכזי הגרמני, לאחר שנוכח לדעת שכל הוועד המרכזי עומד לצידנו. רק פרידמן היקשה קושיות, אך ביטל אותן מייד בעצמו – גם עליו השפיע הלך-הרוחות. אזי הגיש בודנהיימר בעצמו את הצעת ההחלטה, אותה קיבלנו פה-אחד."⁸⁵

לאור כל הטובות שהצמיחה "מלחמת השפות", התנגד הנטקה לכריתת שלום שאין עמו "ניצחון מרשים", ולכך הרי לא תוכל זו להסכים. הנסיגה מעקרונות אינה רצויה, משום שתחשוף את הוועד-הפועל הציוני להתקפות מכל עבר ותזרע אי-ביטחון במחנה. היא גם אינה אפשרית, שכן לעולם לא ירשו האנשים בארץ-ישראל את החזרת הנהלת בתי-הספר לידי האנטי-ציונים. נותרה איפוא דרך המאבק, שתפיח רוח אידיאליסטית בישוב ותגביר את אהדת יהודי העולם לשפה העברית. הנטקה, איש המעשה, ביסס את בטחונו בהצלחת המאבק גם על היכולת הכספית שגילתה התנועה הציונית לקיים את רשת החינוך בארץ-ישראל: "נוכל איפוא להמשיך במאבק ללא דאגה. אני מודע היטב לעובדה שמשימה חדשה ומורכבת תתייצב לפנינו. דהיינו: אירגון רשת בתי-הספר בארץ-ישראל. תתעוררנה בעיות מימון, אירגון וחינוך בהיקף של מדינה קטנה. אתה תודה, שעד לפני זמן קצר כלל לא העלינו בדעתנו אפשרויות כאלה. גם אם נצטרך עתה לגייס כסף רב יותר, הרי אמת היא שאין להכחישה, ש"חברת העזרה" נתנה לנו עלידי מדיניותה חסרת ההיגיון את רשת החינוך במתנה"⁸⁵.

"חברת העזרה" דחתה בהחלטיות את הצעות הקורטורים האמריקאיים מן ה-18 בינואר. גיימס סימון הודיע על כך בראשית פברואר ב-"Vossische Zeitung", והדגיש במיוחד "שהיה זה מתחת לכבודנו ובלתי מתיישב עם הערכתנו העצמית [...] לשאת ולתת מחדש עם הקורטורים הציונים שפרשו, ד"ר

⁸⁵ אצ"מ, Hantke to Lichtheim, 30.1.1914 Z3/375. ברוח דומה כתב שמריהו לויין לאחד-העם בלונדון: "שאלת הכסף אינה מפחידה אותנו יותר ובטוחים אנן, כי יעלה בידנו לבסס את בתי-הספר העבריים החדשים למשך שנים רבות. כמוכן, העמסנו עלינו עבודה חדשה וקשה, אבל אין אנו בני-חורין להיבטל ממנה. אדרבא, עלידי העבודה הזו אולי נכפר על מה שחטאנו ופגמנו בשנים קודמות. אחרי שחובת העבודה התרבותית היתה מוטלת עלינו מאז ומקדם ואנו יצאנו ידי חובתנו עלידי שחשבנו, כי מלאכתנו זו יכולה להיעשות עלידי אחרים." שמריהו לויין אל אחד-העם, 26 בינואר 1914, איגרות שמריהו לויין, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 284.

צ'לנוב וד"ר שמריהו לוי.⁸⁶ אומנם, מעמדה של "חברת העזרה" בארץ-ישראל ובקורטורים נחלש, ולא היה עוד ביכולתה להטות את הכף לטובתה ב"מלחמת השפות", אך עדיין היה בכוחה לשמור על כבודה ויוקרתה בביתה. עתה נתנו ראשיה את ידם בגלוי למסע נגד ציוני גרמניה.⁸⁷

5. חרם הגדול

ב־5 בפברואר 1914 התפרסמה ביוזמת הוועד האנטי-ציוני מודעת ענק בחשובי העיתונים הליבראליים הגרמניים ובמיספר עיתונים יהודיים. זו היתה "הצהרה", חתומה עלידי כ־300 נכבדים יהודיים נושאי תארים ומשרות רמות – ביניהם גיימס סימון ופאול נתן – שהכריזו חרם כולל על ציוני גרמניה.⁸⁸ אין ספק שעיתויה ותוכנה של ה"הצהרה" הושפעו מאירועי "מלחמת השפות", שהשתל־בו, כדברי נתן, "בהכרח הפוליטי הפנימי": המאבק על השליטה בקהילות וההשפעה באירגוני הנוער ושאר אירגונים "נייטראליים".

שפע התארים והמישרות של חותמי ה"הצהרה" והמחאה שהביעו בה הרשימו את ה־*Vossische Zeitung* עיתון האינטליגנציה הליבראלית. בכרוניקה הוסי־פה המערכת דברי הסבר משלה: "על האירגונים היהודיים הגדולים נגזר בזמן האחרון לעמוד במאבק, שנכפה עליהם עלידי מיעוט מבוטל של יהודי גרמניה, הציונים. אלה ניסו להשתלט על האירגונים היהודיים ולשעבדם לצרכיהם. נגד השוביניזם היהודי הלאומי המתבטא בשאיפותיהם ובהתקפותיהם שלוחות הרסן, מרימים מיספר גדול של יהודי גרמניה המכובדים ביותר קול מחאה."⁸⁹ אכן, מגמת יוזמי ה"הצהרה", ששום גוף ציבורי יהודי לא חתם עליה – אף לא רבנים – היתה לשוות לה ארשת של מחאה ספונטאנית של כלל היהדות הגרמנית, כשהיא מיוצגת עלידי סלתה ושמנה. אך העדר שמות של קונסרבטי-

86. הם אישרו שעמדו להגיש את התפטרותם, אך דחוה, לפי בקשת יעקב שיף, עד ישיבת הקורטורים ב־22 בפברואר 1914. הודעת סימון ונתן הועתקה כלשונה ב"ידישה רונדשאו". H.: "Dr. Nathans Ruecktritt", JR Nr. 6.6.2.1914, p.55. כמו כן ראה מיכתב של שמריהו לוי אל אחד־העם מן ה־26 בינואר 1914, איגרות שמריהו לוי, שם, עמ' 284.

87. יחס הכוחות בקורטורים היה עתה 7:16 לטובת הצעת־הפשרה האמריקאית.

88. K.B. (Blumenfeld), "Splendid Isolation", *Welt* Nr. 5, 20.1.1914, P.105

88. סימון ונתן לא חתמו על ה"הצהרה" בשם "חברת העזרה" אלא "כאנשים פרטיים", בין יתר מאות החותמים. אך הדיעה שהם יזמו אותה כנשק ב"מלחמת השפות" היתה מקובלת לא רק על הציונים. כך סבר גם ה"ג'ואיש כרוניקל", שהאשים את חותמיה בגרימת נזק למעמד היהודים בארצות אחרות וכינה אותה: "a shameful, a scandalous and abominable procedure... an abominable exhibition of unworthy malignancy."

Jewish Chronicle No. 2342, 20.2.1914, pp.10, 13

89. *Chronik, Vossische Zeitung*, 5.2.1914

בים ואורתודוקסים פגם ביצוגיותה, והבליט את השתייכותם הבלעדית של החותמים לחוגים הליבראליים.

ה"הצהרה" לא ניסתה לסתור את רעיונות הציונות. היא חזרה באופן כוללני על ההאשמות שהטיח הוועד האנטי-ציוני בחוברותיו: הציונים מחרחרים ריב ומדון בקרב האירגונים הפילאנטרופיים על מנת להשתלט עליהם מבפנים; על-ידי שוביניזם יהודי-לאומי הם יוצרים ניגודים בין היהודים לגרמנים הנוצריים; הם מתעים את הציבור; משמיצים ומעליבים את מתנגדיהם. אי לכך קראו בעלי ה"הצהרה" בשם טובת הכלל היהודי, לחדול מכל שיתוף שהוא עם הציונים, והטילו עליהם את האחריות לקרע שנוצר: "מי שמוכן לשתף פעולה אתנו בדרכי שלום יבורך, אולם העבודה המשותפת יחד עם הציונים האלה, אפילו בתחומים שבהם הגנו תמיד יחד עמם על זכויותינו ועל האינטרסים הרוחניים והדתיים של אחינו הנתונים במצוקה, נעשתה עתה בלתי-אפשרית. לדאבוננו, עלינו לקבוע עובדה זו. אולם למען הכלל היהודי אל לנו להסס עוד מלמתוח קו מפריד ברור בינינו ובין הללו. לקרע בציבור היהודי אחראים אלה שבתעמולתם הבלתי-מרוסנת הביאו אותנו להצהרה מסוג זה."⁹⁰

הדה-לגיטימציה הכוללת של הציונות והציונים, שאלה נשאו מתנגדיהם את עיניהם מאז הכרזת "רבני המחאה", דרך החלטות כנסי הרבנים, קונטרס האזהרה של הרב פוגלשטיין והצעות לדוויג גייגר, החלטת הנידוי של ה"צנטרלפריין" וחוברות הוועד האנטי-ציוני – הגיעה בהצהרה זו למצויה המקיף ביותר. שכן הם העמידו את העיקרון "להישאר יהודים טובים וגרמנים טובים" מעל לאינטרסים יהודיים חיוניים.⁹¹

התאחדות ציוני גרמניה לא נגררה למלחמת מודעות בעיתונות הכללית. גם אין לומר שהצהרת האנטי-ציונים זכתה לקבלת-פנים נלהבת בעיתונות הלא-ציונית. תמיכה בלתי מסויגת תמך בה בעצם רק ה"איסראליטישה פמילינבלט", שגילה לקוראיו מקצת מן המניעים שהביאו לפרסומה. הוא יצא מן ההנחה שהיהדות הליבראלית נדחקה על-ידי גילויי "השוביניזם הציוני" למצב של

⁹⁰ "Erklärung", *Berliner Tageblatt*, 5. Februar 1914, 2. Beiblatt der Handelszeitung, *Frankfurter Zeitung*, *Muenchener Neueste Nachrichten*, *Koelnische Zeitung*.

⁹¹ על כך עירערו לא רק ציונים. המשפטן פרנקל, למשל, פנה במכתב גלוי אל הרמן כוהן והביע תמיחתו על שהפילוסוף הנערץ עליו לא עמד על הסתירה שבין הטפתו לעקרון הסובלנות וההארמוניזציה של ניגודים דתיים, חברתיים ובינלאומיים – לבין חתימה על מסמך שנודף ממנו ריח של מלשינות והטלת חרם על חלק מיהודי גרמניה. Justizrat Dr. Emil Fraenkel (Muenchen), "Offener Brief an Herrn Geh. Regierungsrat Prof. Dr. Hermann Cohen in Berlin", *JR* Nr. 7, 13.2.1914, p.66. כמו כן, ראה מאמרו של זלמן שוקן אודות הזדהותו של הרמן כוהן עם האנטי-ציונות: Schocken jr., *Philosophie und Politik*, "Hermann Cohen und der Zionismus", *JR* Nr. 12, 20.3.1914, p.123.

"הגנה על עצם הקיום" – Notwehr. הם לא יצאו נגד הציונות כאידיאה, אלא "הכריוז מלחמה", בלית ברירה, נגד אותם ציונים שאצה להם הדרך, שלא אבו להמתין להתגלות אמיתם כתוצאה ממאבק דעות, אלא השתמשו ב"טאקטיקה של אלימות" וב"מלחמת טרור". העיתון הודה אומנם, שיתכן לחלוק על צעדם של האנטי-ציונים שהביאו את הריב אל העיתונות הלא-יהודית. אולם לאחר שהציונים "הציפו" עיתונות זו בתיאוריהם והודעותיהם המסולפים, לא נותרה עוד ברירה. ב"מלחמת השפות" באו למיצויים המלא כל אותם חטאים ותחבולות נפשעות, שמנו בציונים מראשית דרכם. היא לא גילתה פנים חדשות אלא הוכיחה קבל עם שלטובת מעדם של יהודי גרמניה, מולדתם, יש לבודד את הציונים כלפי פנים ולהתנכר אליהם כלפי חוץ.⁹²

בניגוד לעמדה השלילית של שני עיתוני האורתודוקסיה כלפי מצדדי העברית ב"מלחמת השפות", הסתייגו עיתונים אלה באופן חד-משמעי מתוכן ה"הצהרה" ומדרך פרסומה. ה"יידישה פרסה" ציין את הרוגז שעוררה גם בחוגים שאינם מזדהים עם השאיפות הציוניות, והביע את סיפוקו על כך ש"האורתודוקסיה בשלמותה לא נתנה את ידה לדרך לחימה שאין עמה תהילה."⁹³ ה"איסראליט" היה פטור מלהוכיח את התנגדותו משכבר הימים לציונות מטעמי דת ואת "סלידתו מדרכי החימה הדמאגוגיים-טרוריסטיים של חוגים ציוניים מסויימים." אף-על-פי-כן גינה בלשון תקיפה את האופן שבו בחר הוועד האנטי-ציוני להילחם במתנגדיו: "תנועה מלאת אידיאליוס נמרץ כתנועה הציונית אין ממיתים על-ידי הצהרות-חרם, ובמפורש אין להצדיק שהוועד (האנטי-ציוני) במקום להגביל את המאבק לחוג הפנימי-יהודי ולעיתונים היהודיים, גרר אותנו לעיתונות היומית הפוליטית, ועורר בכך את הרושם הבלתי-נעים, כאילו מדובר בהחשדה סמויה של תודעתם הפטריוטית של הציונים. אין אנו מאמינים שהוועד יזכה על כך לתשואות הציבוריות היהודית."⁹⁴

הנהלת הצ"ג החליטה לפרסם את תגובתה בעיתונות, מבלי להיגרר למלחמת מודעות. אף-על-פי-כן כללה טיוטת התשובה דברי פולמוס ואפולוגטיקה, שלא נתקבלו על דעת הוועד המרכזי: "אנו נביא הוכחה, שאין אנו בשום אופן אויבי דת ישראל, כשם שטוענים האנטי-ציונים. ואין אנו גרמנים גרוועים מן הללו. ההאשמה הראשונה לא הועלתה נגדנו מעודה על-ידי שום מנהיג של היהדות הדתית-הקונסרבטיבית, והשניה לא הועלתה מעולם על-ידי לא-יהודי."⁹⁵ מישפ-

92. מאמר-המערכת *Israelitisches Familienblatt* Nr. 7, 12.2.1914, p. 1f. במקור.

93. זהו קטע ממיכתב של קורא. *JP* Nr. 7, 13.2.1914, p. 70.

94. "Das Kompromiss in der Technikumsfrage", *Israelit* Nr. 9, 26.2.1914, p. 2.

95. טיוטת התשובה של הוועד המרכזי ל"הצהרה" האנטי-ציונית מן ה-5 בפברואר 1914.

Das Zentral-Comite der Zionistischen Vereinigung fuer Deutschland. Der Vorsitzende, n.d. (Februar 1914). *Erwiderung*, A15/VII/27, אצ"מ.

טים אלה ואחרים הוצאו מנוסח התשובה (שלא כמו בטיטה, באו על החתום כל חברי הוועד המרכזי בשמותיהם). היא פורסמה ב־14 בפברואר 1914 בעיתונים היומיים שבהם הופיעה ה"הצהרה". קיצורה (היא קוצרה מ־136 מלים ל־74) וסתמיותה באו לבטא את יחס הביטול שרחשו ראשי הציונים ל"הצהרה" ולמחבריה:

מודעות אינן דרך למאבקים רעיוניים או לדיון בתלוקי־דיעות יהודיים פנימיים. עבודתנו נמשכת. אי אפשר לסכן אותה עלידי כך שבני עמנו תוקפים מן העורף את אלה, ששמרו על חוש לאצילות קהילתם. על ההתקפה נגד הציונות נענה באסיפות המתקיימות בימים אלה בכל רחבי גרמניה, ובהן נעמיד לוויון פומבי את האידיאה הציונית.

הוועד המרכזי של התאחדות ציוני גרמניה.⁹⁶

יחד עם פרסום מודעה זו נשלחו כתבות אל מערכותיהם של כ־200 עיתונים יומיים. אך המאמץ העיקרי התרכז באירגון של 83 אסיפות־הסברה בכל חלקי גרמניה. לקראתן הפיץ הוועד המנהל בין האגודות המקומיות וה"נאמנים" תדריך מפורט בחתימת הנטקה, ובו ראשי־פרקים להסברת מטרות התנועה הציונית ולסתירת ההאשמות שהועלו ב"הצהרה". בתדריך נטען ש"הסיבה האמיתית להצהרה האנטי־ציונית היא כמובן 'מלחמת השפות' " וכי חבה"ע הצטרפה לוועד האנטי־ציוני בגלל בידודה בקרב האירגונים היהודיים האחרים.⁹⁷

אכן, צדק ה"איסראליט". לא הכל במחנה הליבראלי שבעו נחת מן ה"הצהרה".⁹⁸ היו שראו בהחרמת הציונים חרב פיפיות, שפגיעתה עלולה להיות הרסנית דווקא באירגונים ה"נייטראליים" שבהשפעה ליבראלית, דוגמת מיסדר "בני ברית", שבודנהיימר, הנטקה, יוליוס סימון וציונים רבים אחרים נמנו עם חבריו הפעילים. נשיא "בני ברית", טימנדורפר, צפה זעזועים חמורים למיסדר, אם ייושם בקירבו החרם האנטי־ציוני. כדי להקדים רפואה למכה זו, כינס את הוועד המנהל של "בני ברית" וזה החליט לפנות בקריאה דחופה אל המחנות היריבים "לחדול מלאכול איש את בשר רעהו", שכן "מיעוט המוקף אויבים מכל עבר, אינו יכול להרשות לעצמו צורת לחימה מסוג זה." הנהלת "בני ברית" לא

96. "Die unsere Antwort", JR Nr.8, 20.2.1914, p. 79. "Die Wirkung der antizionistischen Erklarung", Welt Nr. 8, 20.2.1914, p.189 f

97. "Die Antizionisten und die juedische Presse". JR Nr. 8, 20.2.1914, p.80

98. "Die Antizionisten und die juedische Presse". JR Nr. 8, 20.2.1914, p.80

דרשה מן הצדדים לוותר על עמדותיהם ולא ציפתה שכתוצאה מקריאתה יתפייסו. אך בשם עקרונות האירגון היהודי היחיד, שבמסגרתו נפגשו עשרות בשנים "אחים" מכל פלגי הציבור, קראה לפסק־זמן ב"מלחמת העיתונות", כדי לנהל את המאבק "בדרך מכובדת יותר ובלתי אישית".⁹⁹

הנהלת "בני ברית" רצתה לקבל את הסכמת "היריבים העיקריים", בטרם תפרסם את קריאתה. אולי לא במיקרה פנתה במקביל לפנייתה אל הציונים גם ל"חברת העזרה", בידעה ממקורות־פנים, שזו היתה הגורם המדרבן לפרסום ה"הצהרה". אל טיוטת הפניה צירף טימנדורפר מיכתב אישי ליוליוס סימון. במיכתב נתבקש סימון להפעיל את השפעתו לשם ריסון הציונים באסיפות המחאה שעמדו להיערך, ולנסות להניעם להצהיר למען השכנת שלום, ולהסביר "שתורת הציונות אינה מונעת מהם להיות גרמנים נאמנים וכי ציוני גרמניה הינם אכן כאלה".¹⁰⁰

בתשובה למיכתב זה בירך סימון את "האח" טימנדורפר על מאמציו להרגעת הרוחות, בתנאי שלא ישתמע מקריאתו כאילו הופנתה רק "אל הציונים הרעים". כטימנדורפר ראה אף הוא את הסכנות שארבו לקיום "בני ברית", שכן הוא עצמו נאלץ לפרוש מן "הוועדה הרוחנית" של המיסדר, משום שראה בהחמת חבריה על ה"הצהרה" הודעה על סירובם לשתף עמו פעולה. "הצהרה זו [...] היא חרפת המאה היהודית שלנו. לא זעם הרגשתי כלפיה, אלא בושתי לזהותה, שהחזיון המגעיל, שיהודים יופיעו בפומבי כמלשינים ומאשימים כלפי אחיהם, יחזור בימינו אלה."

סימון הציע לטימנדורפר לפעול למען הקמת "פלוגה של אנשים שקולים" משני הערכים. אך לבקשו, שהציונים יצהירו על נאמנותם הגרמנית, סירב להיעתר. לזרא היא לו, כתב, שציונים יכריזו "כל שני וחמישי" נאמנות למולדתם. אורח־חיהם הוא הוא המופת לנאמנותם האזרחית, ואין הם צריכים להיגרר אחרי נוהג שנוהגים "יהודים מסויימים". ויהודים בלבד. "יירגעו נא היהודים הגרמנים סוף־סוף. כולם עדיין יושבים בבית זכוכית ואל נא יידו אבנים בזולתם."¹⁰¹

סימון כתב את מיכתבו לטימנדורפר לאחר התייעצות "עם אחים ציונים מוסמכים", כדי לתת תימוכין למאמצי "הנשיא הגדול". במקביל פנה הנטקה

99. Grossloge fuer Deutschland U.O.B.B. (E.V.), gez. Timendorfer, Praesident; אצ"מ, Goldschmidt, Sekretaeer, 13.2.1914, A15/VII/27. כזכור, תמך טימנדורפר כבר בשיבת הקורטוריים מן ה-26 באוקטובר 1913, בפתרון של פשרה ב"מלחמת השפות". כדי לא לסכן את שלמות "בני ברית", העלה בינואר הצעות־פשרה נוספות, שנידחו על־ידי הנטקה; Geheimer Justizrat Timendorfer to Hantke, 19.1.1914; אצ"מ, Hantke to Timendorfer, 23.1.1914, Z3/375.

100. Timendorfer to Julius Simon, 13.2.1914, A15/VII/27, אצ"מ.

101. Julius Moses to Timendorfer, 16.2.1914, A15/VII/27, אצ"מ.

במיכתבים אישיים אל "האחים" הציוניים בכל לשכות המיסדר. הוא העמידם על חומרת ההצהרה של 95 "אחים" – שלא לשתף עוד פעולה עם ציונים – והציע להם ללכת באחת משלוש דרכים, כדי להגן על כבודם העצמי: לתבוע מן הלשכות להוקיע את החותמים על ה"הצהרה" או לדרוש שיחזרו בהם. אם לא יעשו אחד מאלה, יהיו הציונים נאלצים לפרוש מן המיסדר.¹⁰² קריאת הפיוס של טימנדורפר בשם הנהלת "בני ברית" התפרסמה ב"ידישה רונדשאו" ובשאר העיתונים היהודיים. מערכת ה"ידישה רונדשאו" תמכה בה וראתה בה ראשית ההתפכחות מאנטי־ציונות חסרת מעצורים.¹⁰³

6. הניצחון

ב־15 בפברואר 1914 פנו הקורטורים האמריקאיים שנית אל הוועד־הפועל המצומצם והאיצו בו לסיים את "מלחמת השפות" על בסיס הצעותיהם מן ה־18 בינואר. כן ביקשו למנות ממלאי־מקום לאשר גינצברג, שמריהו לוין ויחיאל צ'לנוב, שפרשו מן הקורטורים.¹⁰⁴ הוועד־הפועל המצומצם קיבל עקרונות הצעות אלה, שלפיהן יתחייבו המורים להורות בטכניקום בשפה העברית כעבור 4 שנים. המקצועות מתימטיקה ופיסיקה יילמדו בעברית, וכעבור 3 שנים יחליטו איזה מקצוע להוסיף עליהם. כן ויתר הוועד־הפועל על הקמת בית־ספר תיכון על־ידי "המכון היהודי לחינוך טכני", שכן עוד קודם לכן נענה לתביעת נציגי הישוב בחיפה, קייורמן ואליהו אוארבך, ליסד בית־ספר תיכון עצמאי ולתמוך בהחזקתו.¹⁰⁵ כדי למנוע את התפטרותו של ג'יימס סימון מן הקורטורים, הוסכם

102. אצ"מ, Hantke to 'Sehr geehrter Herr', 1. Br., 17.2.1914, A15/VII/27, לחזור זה קדמו כנראה מאות בלשכות מקומיות: הוגו לסר, הנשיא הציוני של לישכת "בני ברית" בבויטן (שליזה) שיגר מיכתב אל הלשכה הגדולה בברלין, ובו מחה על חתימת חברי "בני ברית" על ההצהרה האנטי־ציונית ומסר על המשבר, שפקד את לשכתו. Hugo Lesser to Grossloge fuer Deutschland, U.O.B.B. 10.2.1914, A15/I/8e. אצ"מ, בודנהיימר ביקש מלשכת "בני ברית" של ארץ הריינוס לדון במצב "האחים" הציוניים במיסדר, לנוכח ההצהרה האנטי־ציונית. הוא הציע, ש"הוועדה הרוחנית והסוציאלית" תבדוק אם חברות בתנועה הציונית לא עלולה להיות מיכשול להתקבל ללשכה. ברוב של 20:24 קולות נדחתה הצעתו, בנימוק שאין הלישכה של ארץ הריינוס דוחה עקרונות הצטרפותם של ציונים אליה. שם, Bodenheimer to Hantke, 13.2.1914.

103. Der Geschäfftsfuehrende Ausschuss der Grossloge fuer Deutschland VIII, U.O.B.B. (gez) Timendorfer, "Erklaerung zum juedischen Parteikampf", JR Nr. 8, 20.2.1914, p.80.

104. Telegramm der amerikanischen Kuratoren vom 15.2.1914, (in deutscher Sprache) Z3/1569, אצ"מ.

105. rmb Protokoll der 16. Sitzung des E.A.C. vom 21. November 1913, Z3/356, Protokoll der 28. Sitzung des E.A.C. vom 15. Dezember 1913; שם.

לבסוף שכל הקורס הראשון יילמד בשפה הגרמנית.¹⁰⁶ אף-על-פי שההנהגה הציונית לא הסתירה את שימת הניצחון, היתה מדעת היטב לעובדה שהעבודה האמיתית עדיין לפני, "שפירושה של הציונות אינו לחגוג נצחונות, אלא לעמוד במערכה".¹⁰⁷ עם המעטים שלא צהלו עם הצוהלים היה דוד וולפסון שלא הסתיר את התנגדותו למדיניות הוועד-הפועל בשאלת השפות.¹⁰⁸ מערש-דווי במרחצאות הומבורג שיגר איגרת תוכחה ואזהרה אל הוועד-הפועל, בה תקף בחריפות את מדיניותו ב"מלחמת השפות" ואת חוסר יכולתו לרסן את "הרוחות הנרגשים" במקום להנהיגם – נגרר אחריהם. הוא האשים את ההנהגה הציונית שקיבלה על עצמה הוצאות מיותרות, הרבה מעל להכנסותיה, ואף אם אלה לא יביאו לפשיטת רגל, הרי לבטח יעכבו את ההתפתחות הבריאה של התנועה הציונית. מול הפרספקטיבה של בניין מערכת חינוך יהודית-לאומית הציג וולפסון חזון צר-אופקים. אימת הקופה הריקה מילאה אותו חרדה של "ערב קטסטרופה": "תוצאות המלחמה האומללה הזאת, ההבנה המוצגת כהצלחה, די בהן להוכיח, שאנו עומדים לפני סכנה רצינית. נשאנו בעצמנו בהוצאות המלחמה הרת האסון, ועתה נצטרך לשאת בהוצאות השלום." וולפסון ביקש לשפוך צוננים על "האופטימיסטים". הוא הוכיח ש-200,000 המאריקים שנאספו תוך ההתלהבות למען מיפעל החינוך באו על חשבון התרומות לקרן-הקיימת והקרנות האחרות. לנוכח ההתמוטטות הצפויה של המערכת הכספית, יש לשאול כיצד תממן ההנהלה הציונית את הוצאותיה הגדולות. הוא יעץ לסגת בחיפזות מן העמדות הנוקשות ולהגיע להבנה עם "חברת העזרה" למען תוכל לשאת בהוצאות הכספיות כמקודם: "אל לנו לחסום בפני 'חברת העזרה' את הדרך לחזור ולהמשיך בפעולתה רבת הברכה."¹⁰⁹

לא כן העריכו את תוצאות המאבק ב"התאחדות ציוני גרמניה". שם היו גאים בכך שיחד עם הישוב העברי השתתפו באחת ההכרעות ההיסטוריות בתולדות הציונות.¹¹⁰ ציוני גרמניה ראו במלחמתם למען השפה העברית "את שעתם היפה

106. שם, Protokoll der 47. Sitzung des E.A.C. vom 23.2.1914, על ויתור זה לא נמסר לקוראי ה"ידישה רונדשאו". בדבר פרטים על המו"מ ראה: Protokoll der 44. Sitzung des E.A.C. vom 19. Februar 1914, Protokoll der 45. Sitzung des E.A.C. vom 20. Februar 1914; Protokoll der 46. Sitzung des E.A.C. vom 21. Februar 1914, שם.

107. "Das Juedische Technikum", JR Nr. 9, 27.2.1914, p. 89; "Die Hebraisierung des Technikums" Welt Nr. 9, 27.2.1914, p.205f; "Aufruf", Welt Nr. 11, 13.3.1914, p. 253f.; Heinrich Loewe, "An die Arbeit", Welt Nr.12, 20.3.1914, p. 277f

108. שמריהו לויין אל חיים וייצמן, 10 בפברואר 1914, איגרות שמריהו לויין, שם, עמ' 286. ההדגשות במקור.

109. אצ"מ, 27.2.1914 Z3/258, Wolffsohn to Mitglieder des Actions-Komitees, 27.2.1914 Z3/258, K.B. (Kurt Blumenfeld), "Versoehnungspolitik", Welt Nr.2, 9.1.1914, p.29f. 110

